શીલવ્રત પાળવું જોઈએ એ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાંચ મહાવ્રતોની ગુણશ્રેણી અર્થાત્ પૂર્ણ કરનારું છે, આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ સુખ આપનારું છે. તે ઉપરાંત આ બ્રહ્મચર્ય સર્વ વ્રતોમાં મહાવ્રત છે અને ત્રણે લોકોમાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે. એમ સમજીને ભવ્યજીવે હંમેશાં આ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—બ્રહ્મચર્ય એ આત્માનો એક નિર્વિકાર ભાવ છે. જે આત્માના નિર્વિકાર ભાવમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અબ્રહ્મ અથવા કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કામવિકાર એ પાપનું કારણ છે. અને બન્ને લોકોમાં (ઈહલોક અને પરલોકમાં) દુઃખનું કારણ છે. તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ સુખ મળે છે. આ સંસારમાં ઋદ્ધિ સિદ્ધિ વગેરે જેટલાં જેટલાં માહાત્મ્ય છે તે સર્વે આ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરવાથી પ્રગટ થાય છે. તેથી આ બ્રહ્મચર્ય વ્રતને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ માન્યું છે તેથી વૈરાગ્યને સ્થિર રાખવા માટે હંમેશાં તેનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ

હવે શરીરનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—वपुरिदं गुरो कीदृगस्ति मे साम्प्रतं वद ?

અર્થ—હે ગુરો, હવે કૃપા કરીને કહો કે આ શરીર કેવું છે ?

ઉત્તર—देहोऽन्त्यानित्योऽवकरस्य तुल्यस्त्याज्यस्तथा भ्रान्तिकरश्च नित्यः ॥
व्याध्यादिवासः पिशितास्थिपिण्डोऽसारः सदा रंभतरोः समानः ॥१॥
दुष्टः कृतघ्नश्च विनाशशीलः बीभत्समूर्तिर्भवति व्यथादः ॥
ज्ञात्वेति देहे ममता न कार्या वैराग्यवृद्ध्यै स्वसुखेन तुष्टैः ॥१६॥ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—આ શરીર અનિત્ય છે, વિષ્ટા સમાન છે, ત્યાગ કરવા લાયક છે, ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનારું છે નિંદ્ય છે અનેક રોગોથી ભરપૂર છે, માંસ અને હાડકાંનો માળો છે, કેળાના ઝાડની માફક અસાર છે. દુષ્ટ છે, કૃતઘ્ની છે, અવશ્ય

નાશ પામવાવાળુ છે અનેક પ્રકારના દુઃખ આપવાવાળુ છે, અને ઘૃણાસ્પદ છે. આ શરીરના સ્વરૂપને આવીરીતે સમજીને પોતાના આત્મિક રસમા સંતુષ્ટ [સંતોષ પામવાવાળા] ભવ્યજીવોએ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે આ શરીર ઉપર કદીપણ મોહ ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ;—આ અસારી જીવ જ્યા શરીરની બહુજ સેવા કરે છે, હમેશા સ્નાન કરાવે છે, સારા સારા વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવે છે અને સારા સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવે છે, તો પણ આ શરીર એટલુ તો કૃતઘ્ની અને દુષ્ટ છે કે જો તેને એક દિવસ પણ ભોજન આપવામા ન આવે તો પછી કંઈપણ કહ્યુ કરતુ નથી. પરતુ તે દિન પ્રતિદિન જીર્ણ (દુબળુ) થતુ જાય છે અને કોઈક દિન અવશ્ય નાશ પામે છે. હાડકા, માસ, લોહી વગેરે અપવિત્ર અને ઘૃણિત પદાર્થોથી બનેલુ છે અને તેવાથીજ ભરેલુ છે જો સુદરમા સુદર શરીરની અંદરનો ભાગ બહાર કરી દેવામા આવે તો અત્યંત ઘૃણાને લીધે લોકો તેને દેખી પણ શકતા નથી. એવા શરીર ઉપર મોહ રાખવો તેને અજ્ઞાનતા સિવાય બીજુ શુ કહી શકાય ? તેથી આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળા ભવ્યજીવોએ તેની સાથે મોહ અને મમતા કદીપણ કરવો ન જોઈએ.

હવે આ જીવે કોની આશા રાખવી જોઈએ અને કોની નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न - **कार्या वैराग्यवृद्धौ भो धनाशा कीदृशी न वा ?**

અર્થ—હે ભગવન્ આપણે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે ધનની આશા કેવીરીતે કરવી જોઈએ અને કેવીરીતે નહિ.

उत्तर—**उपार्जने रक्षण सेवनेपि दुःखप्रदां सौख्यहरां प्रदुष्टाम् ॥**
त्यक्त्वा धनाशां भ्रममोहमूलां मिथस्तथा वैरविरोधदक्षाम् ॥१७॥
उपार्जने रक्षणसेवनेपि शांतिप्रदा भ्रान्तिहरात्मनिष्ठा ॥
स्वद्रव्यवांछा स्वचतुष्टयान्ता कार्यात्मनिष्ठेन नरेण नित्यम् ॥१८॥

ઉત્તર—ओष्ठे स्त्रियो रक्तमये स्तनादौ त्वग्मांसपिण्डे कुटिले कपोले ।
भगोदरादौ मलमूत्रकुण्डे सद्भिर्विनिंद्ये रमते सरागी ॥१९॥
स्वात्मस्वरूपे परभावभिन्ने स्वानन्दसिंधौ च निजप्रदेशे ।
स्वच्छन्दरीत्या रमते विरागी मत्स्यो यथा शुद्धजले ह्यगाधे ॥२०॥

અર્થ—આ સસારમા રાગી પુરુષ લોહીથી ભરેલા સ્ત્રીના હોઠો પર આનદ માને છે, ચામડીથી લપેટાએલ માસના પિંડરૂપી સ્તનોમા આનદ માને છે અને મળમૂત્રની ખાણ સમાન યોનિ અથવા પેટમા આનદ માને છે (રમી રહે છે) તે સ્ત્રિયોના હોઠ, સ્તન, યોનિ, ઉદર (પેટ) વગેરેને સર્વ સજ્જનો અત્યત નિંદ્ય માને છે, તો પણ રાગી પુરૂષ તો એમાજ પ્રસન્ન રહે છે પરતુ વિરક્ત પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાજ રમી રહે છે (આનદ લે છે) આ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોથી સર્વથા જુદુજ છે અને પોતાના આત્મજન્ય [આત્માથીજ ઉત્પન્ન થએલ] અનંત સુખનો સાગર છે. જેવીરીતે માછલી અત્યત ઠડા જલમા પોતાની ઇચ્છાનુસાર રમે છે, વિચરે છે. તેવીરીતે આ વૈરાગી પુરૂષ પણ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રદેશોમા હમેશા સ્વેચ્છાપૂર્વક તલ્લીન રહે છે

ભાવાર્થ—રાગી પુરૂષને નિંદનીય પદાર્થજ સારા લાગે છે અને વિરક્ત પુરૂષોને પોતાનો શુદ્ધ આત્માજ સારો લાગે છે, વાસ્તવિક સુખ તો શુદ્ધ આત્મામાજ છે. તેથી સજ્જનોએ શુદ્ધ આત્મામાજ લીન રહેવું જોઇએ. સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર કદીપણ રાગ ન કરવો જોઈએ.

હવે ભાઇભાંડુ કોઇપણ પરલોકમાં સાથે જતું નથી તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—बांधवाः परलोके च समं यान्ति न वा गुरो !

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ સસારમા ભાઇભાડુ વગેરે કુટુંબીજનો પરલોકમાં પણ સાથે જાય છે કે નહિ ?

उत्तर—देहोऽपि ते याति सम कश्चिन्न देहस्य संबंधिजनस्त्वया कः ।
दासी च दासोऽखिलबंधुवर्गस्त्वां याति मुक्त्वा पथिको यथा नृन् ॥२१॥
साम्राज्यलक्ष्मीः सुखदा च भार्या मित्र सुतास्तिष्ठति यत्र तत्र ।
न याति सार्द्धं किमपि त्वया वा ज्ञात्वेति युक्त्या कुरु चात्मशुद्धिम् ॥२२॥

અર્થ—હે આત્મા, તારી સાથે નિકટમા નિકટ સબધ ધરાવનાર આ તારૂ શરીર પણ કોઈ જગાએ (પરલોકમા) સાથે જતુ નથી તો પછી આ શરીર સાથે સબધ રાખવાવાળા કુટુબી અથવા પરિવારના લોકો તારી સાથે કેવીરીતે જઇ શકે ! જેવીરીતે કોઇ મુસાફર બીજા લોકોને રસ્તામાજ છોડીને પોતાના માર્ગે ચાલ્યો જાય છે, તેવીરીતે ભાઇભાડુ વગેરે સર્વ કુટુબીજન તથા દાસ–દાસી વગેરે તને છોડીને પોતાના કામમા લાગી જાય છે આ છએ ખડની સામ્રાજ્યલક્ષ્મી. સુખ આપવાવાળી સ્ત્રી, પુત્ર મિત્ર વગેરે સર્વ અહિં તહિં રહી જાય છે. તારી સાથે પરલોકમા કોઈપણ પદાર્થ સાથે જતો નથી. એમ સમજીને પોતે યુક્તિપૂર્વક કામ લઇને પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ

ભાવાર્થ—જ્યારે આ મનુષ્ય મરી જાય છે અને તે મડદાને જ્યારે સ્મશાનમા લઈ જવામા આવે છે ત્યારે પોતાની સ્ત્રી તો ઘરના બારણા સુધીજ સાથે આવે છે અને બાકીના સર્વ કુટુબીજન સ્મશાન સુધી સાથે આવે છે, પરતુ તે મડદાને બાળીને પાછા ઘરે આવે છે આ જીવની સાથે પરલોક સુધી કોઈ જતુ નથી. જે કુટુબીજનો આ શરીરને બાળીને ઘેર ચાલ્યા જાય છે તે કુટુબીજનોના આ કાર્યને દેખીને ભવ્ય પુરૂષોએ આ કુટુબનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ અને સસારથી વિરક્ત થઈને પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ કરવુ જોઈએ

હવે આ સંસારી જીવ પોતાનું જીવન કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કહેવાય છે—

प्रश्न—बाल्यतारुण्यवार्द्धक्यं गमयन्ति कथ खलाः ?

અર્થ—આ સંસારમા મૂર્ખ દુષ્ટ લોકો પોતાની બાલ્યાવસ્થા યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે વિષે હે ભગવન્ ! કૃપા કરીને કહો

उत्तर— सुखप्रदां कल्पतरोः समानां विद्यां पठित्वा न नृजन्मसाराम् ।
क्रीडां प्रकुर्वन् रजसा हि सार्द्धं व्यतीतवान् सुन्दरबाल्यकालम् ।।२३।।
लोकोन्नतिं वा च निजोन्नतिं हि शांतिप्रदां भ्रांतिहरां न कृत्वा ।
तारुण्यकाल तरुणीसुसार्द्धं व्यतीतवान् वा व्यसनैः कुमित्रैः ।।२४।।
निजान्यजन्तोः सुखद सुकृत्य स्तुत्यं न कृत्वा सफल नृजन्मम् ।
तीव्रां धनाशां सततं प्रकुर्वन् व्यतीतवान् वै वरवृद्धकालम् ।।२५।।
मन्ये ततोऽहं भवजीवतुल्यः दृष्टो न मूर्खो निजबोधशून्यः ।
ससारनाशाय स्वबोधनाय ज्ञात्वेति नित्यं कुरु पर्युपायम् ।।२६।।

અર્થ—આ સંસારમા આ વિદ્યા કલ્પવૃક્ષની માફક સુખ આપવાવાળી છે, અને સર્વ મનુષ્યજન્મની સારભૂત છે. તથા તે વિદ્યાનુ પઠન પાઠન કરવાનો સમય બાલ્યકાળજ છે. પરંતુ આ સંસારી જીવ પોતાના બાલ્યકાલમાં આવી વિદ્યાનું પઠન—પાઠન કરતા નથી. ફક્ત ખેતી અને માટીમા રમીને પોતાની સુંદર બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત કરે છે. એવીજ રીતે યુવાવસ્થામા આત્મામા શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળી અને સમસ્ત ભ્રાંતિઓને દૂર કરવાવાળી લૌકિકોન્નતિ તથા પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ, પરંતુ આ સંસારી જીવ યુવાવસ્થામા પણ નથી આત્માની ઉન્નતિ કરતો કે નથી લૌકિકોન્નતિ કરતો. પરંતુ તે પોતાની આવી અમૂલ્ય અવસ્થા તરુણસ્ત્રીઓ સાથે વ્યતીત કરે છે અથવા કોઈપણ વ્યસનમા ફસાઈને વ્યતીત કરે છે, અથવા કુમિત્રો સાથે વ્યતીત કરી દે છે. તેવીજ રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં તો પોતાના આત્માને સુખ આપવાવાળી દેવ-પૂજા, પાત્રદાન, તીર્થયાત્રા વગેરે પુણ્યકાર્ય સંપાદન કરી પોતાનો નરજન્મ સાર્થક કરવો જોઈએ પરંતુ આ સંસારી જીવ

વૃદ્ધાવસ્થામા પણ દાન, પૂજા વગેરે પુણ્યનુ કાર્ય કરતો નથી અને આ મનુષ્યજન્મને વ્યર્થ ગુમાવીને હમેશાં ફકત ધનની તીવ્ર લાલસામાજ લાગ્યો રહે છે. અને આવીરીતે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને પાપરૂપી કાર્યોમાજ વ્યતીત કરે છે આ સર્વ બાબત દેખીને તો મને વિશ્વાસ થઇ ગયો છે કે આ સંસારમા આ સસારી જીવો જેવા પોતાના આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ અને વજ્ર-મૂર્ખ બીજુ કોઇપણ નથી. એમ સમજીને હે ભવ્ય ! તુ જન્મમરણરૂપી સસારનો નાશ કરવા માટે અને પોતાનુ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કર.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન સપાદન કરવુ જોઇએ. યુવાવસ્થામા ધર્મ અને ધન ઉપાર્જન કરવુ જોઇએ અને વૃદ્ધાવસ્થામા દેવપૂજા અને પાત્રદાન કરવુ જોઇએ (દાન ચાર પ્રકારના છે— આહારદાન, ઔષધદાન જ્ઞાનદાન અને અભયદાન) અને અતમા આ સસારનો ત્યાગ કરીને તપશ્ચરણ કરી આત્માનુ કલ્યાણ કરવું જોઇએ એજ આ નરજન્મનુ શ્રેય છે

હવે જીવે શું શું કરવું જોઇએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — **किं कर्तुं यतते लोकः कर्तव्यं किं गुरो वद ?**

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ સસારી જીવ શુ શુ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને શુ કરવુ જોઇએ તે કૃપા કરીને કહો

ઉત્તર — **स्यातु शरीरे विषय प्रभोक्तु तद्वृद्धिहेतोर्यततं सदापि ।**
न स्थीयते मुज्यत एव चायु–रायुक्षयाद्धि म्रियते हताश ॥२७॥
ज्ञात्वेति कार्यो न कदापि यत्नः स्थातु शरीरे विषय हि भोक्तुम् ।
स्थातु प्रयत्नः स्वपदे हि कार्यः भोक्तु सदा स्वात्मसुख सुमिष्टम् ॥२८॥

અર્થ—આ સસારીજીવ આ શરીરમા સ્થાયી રહેવાને માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે અને વિષયોને ભોગવવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે તથા એ બન્નેની વૃદ્ધિને માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે. પરતુ હમેશા પ્રયત્ન કરવા છતા નથી શરીર સ્થાયી રહેતુ કે નથી વિષયો ભોગવાતા વિષયોને ભોગવતાં ભોગવતા આ જીવ આયુને ભોગવે છે અને આયુને ભોગવી લીધા પછી અથવા આયુના પૂર્ણ હોવા પછી આ જીવ હતાશ પામીને આ દેહ છોડે છે આ બાબત આવીરીતે વિચારીને આ શરીરમાં શાશ્વત રહેવા માટે અને વિષયો ભોગવવા માટે કદીપણ પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. પરતુ પોતાના આત્માને પોતાના શુદ્ધ આત્મામા સ્થિર–શાશ્વત રાખવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થએલ અત્યત મિષ્ટ–મિઠુ સુખ ભોગવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ શરીર અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગો નાશવત છે તથા એ બંને આત્માને દુખ દેવાવાળા છે, અપવિત્ર કરવાવાળા છે અને આ આત્માને જન્મમરણરૂપી સસારમાં ભ્રમણ કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોષવા માટે પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે, પ્રયત્ન તો શા માટે કરવો જોઇએ ? પ્રયત્ન તો હમેશને માટે સુખી રહેવા માટે કરવો જોઇએ. અને શાશ્વત સુખ તો શુદ્ધ આત્મામાજ છે. તેથી આત્માના શુદ્ધતા માટેજ અને તે શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા અનત-સુખને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આજ અનતકાળ સુધી રહેવાવાળુ (શાશ્વત) સુખ છે.

હવે શું શું ત્યજી દેવું જોઇએ અને કયાં કયાં કાર્યો કરવાં જોઇએ તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**किं त्याज्यं किं च कर्तव्य वद मे साम्प्रतं गुरो ?**

અર્થ—હે ગુરો, હવે કૃપા કરીને કહો કે આ જીવે શું શુ ત્યજી દેવુ જોઈએ અને કયા કયા કાર્યો કરવા જોઇએ.

उत्तर—**भ्रांतिप्रद शांतिहर क्षणाद्धि त्यक्त्वा कषाय नरकप्रदं तम् ।**

मोह च काम विषमं व्यथाद स्वात्मस्वराज्यस्य विनाशकं च ॥२९॥

स्वसंघ्रम संयमधारणं वा स्वानन्दपात्रं कुरु नित्यमेवम् ।
स्वात्मस्वरूपं भज सौख्यमूलं स्वराज्यलक्ष्मीं स्मर शांतिकर्त्रीम् ॥३०॥

અર્થ—હે આત્મા, તુ કષાય, મોહ અને કામ આ ત્રણને આ ક્ષણમાત્રમાજ છોડી દે, કેમકે એ ત્રણે આત્મામા ભ્રાતિ ઉત્પન્ન કરાવવાળા છે, આત્માની અટૂટ શાતિનો નાશ કરવાવાળા છે. સાક્ષાત્ નરકમાં લઈ જવાવાળા છે, અને પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યનો પણ નાશ કરવાવાળા છે. તદુપરાંત તે ત્રણે પણ અત્યત ભયકર છે અને હમેશાં દુઃખ દેવાવાળા છે. એવા એ ત્રણે વિકારોનો તુ ત્યાગ કર તથા પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાવાળા તપશ્ચરણ અથવા સયમને ધારણ કર. પોતાના શુદ્ધ આત્મજન્ય અનતસુખના મુખ્ય કારણરૂપી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ક્ષણેક્ષણે ધારણ કર, અને અનતકાળ સુધી પોતાના આત્મામા શાતિ પ્રવર્તાવનાર આત્માની શુદ્ધતારૂપી રાજ્યલક્ષ્મીનુ સ્મરણ કર.

ભાવાર્થ—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય છે. એ ચારે કષાયો આત્માને દુઃખ દેવાવાળા છે તથા મોહ અને કામ (વિષય-વાસના) તો દુઃખ આપવાવાળા છેજ. તેથી પોતાનુ કલ્યાણ ઈચ્છવાવાળા ભવ્ય જીવોએ તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને સયમ ધારણ કરી આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ જેથી આ જીવ મોક્ષમા જઈ અનતકાળ સુધી અનુપમ સુખ માનતો રહે.

હવે આ જીવનુ કોઈ શરણ નથી તે કહેવાય છે—

उत्तर—आपत्काले गुरो कापि शरणं याति वा न वा ?

હે પ્રભો, આ સસારમા દુઃખદ સમયમા કોઈ શરણ છે કે નહિ ?

उत्तर—आपत्प्रकीर्णे त्वयि रोगपूर्णे पुण्यक्षये वाथ तवाङ्गजीर्णे ।
देवो च दैत्यो न च कापि देवी स्वामी न भृत्यः शरणं प्रयाति ॥३१॥

જીવસ્ય લોકે શરણં સ્વધર્મઃ શાન્તિપ્રદસ્ત્યક્તસમસ્તપાપઃ ।
જ્ઞાત્વેતિ દુઃખૈઃ પરિપીડિતેપિ ત્યાજ્યઃ સ્વધર્મો ન કદાચિદેવ ॥૨૨॥

અર્થ—હે આત્મા, તુ જ્યારે કઈ આપત્તિમા આવી પડે છે, કોઇ ભયંત રોગથી પીડાય છે, અથવા જ્યારે તારે પુણ્યકર્મોનો ક્ષય થાય છે, અથવા આ તારૂ શરીર દુખનુ પાત્રનુ થઇ જાય છે તે વખતે તારૂ રક્ષણ કરવાવાળો, તને શરણ આપનાર ન તો કોઈ દેવ હોય છે, ન તો કોઇ દૈત્ય હોય છે, ન તો કોઇ દેવી હોય છે, ન તો કોઈ માલિક હોય છે કે ન તો કોઈ સેવક હોય છે તેમાનુ કોઇપણ તને બચાવી શકવાનુ નથી. આ સંસારમા જો કોઈ શરણ હોય તો આત્મધર્મજ કારણ છે આ આત્માનો ધર્મ શાંતિ આપવાવાળો છે અને સમસ્ત પાપોથી રહિત છે. એમ સમજીને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી દુ.ખી હોવા છતાપણ પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અહિંસામય ધર્મનો કદીપણ છોડવો ન જોઈએ.

ભાવાર્થ—જેટલા દુ ખ આવે છે તે સર્વ પાપ કર્મના ઉદયથી આવે છે તથા પાપકર્મનો ઉદય કોઈથી પણ રોકી શકીતો નથી. ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, ચક્રવર્તી, દેવ, દેવી વગેરે કોઇપણ તેને રોકી શકતુ નથી. તેથી કોઇપણ દુ.ખ સમયે અથવા મૃત્યુના સમયે ઇન્દ્રાદિક કોઇપણ દેવ, દેવી આ જીવને બચાવી શકતા નથી. જો તે પાપકર્મોનો ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમ થતો હોય તો માત્ર ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે દશલક્ષણમય ધર્મથીજ થઇ શકે છે. કેમકે તે ઉત્તમક્ષમા વગેરે ધર્મ તો આત્માના સ્વભાવરૂપીજ છે. કર્મોનો બધ થવાનુ મુખ્ય કારણ તો આત્માના કષાયાદિક વિકારોજ છે, તથા તેનો ક્ષય તો ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે આત્માના સ્વભાવથીજ થાય છે. તેથી આગળ એમ બતાવવામા આવ્યું કે આ સસારી જીવને જો કોઈ દુઃખોથી બચાવવાવાળુ હોય તો ફક્ત આત્માનો ધર્મ અથવા ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે દશલક્ષણ ધર્મ છે. તેથી આ જીવે પોતાના આત્મ ધર્મમાજ લીન રહેવુ જોઈએ. તેથીજ સર્વ દુ.ખ ટળી જાય છે અને અનંત મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

હવે આ જીવ એકલો કયાં કયાં પરિભ્રમણ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—एकाकी भ्रमति स्वामिन् जीवोऽयं क कथं वद ?

અર્થ—હે સ્વામી! આ જીવ એકલો પરિભ્રમણ કરે છે પરંતુ તે કઇ કઇ ગતિમા કયા કયા કારણથી પરિભ્રમણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—एकोऽशुभाच्छ्वभ्रगतिं प्रयाति कृष्णः कुरूपी चिरदुःखभोगी ।
तिर्यग्गतिं वा कुटिलस्वभावादेकः सदाकाले पराश्रितो यः ॥२३॥
प्रयाति मिश्रान्नृगतिं किलैको दुःखी दरिद्री जनबंधुहीनः ।
एकः शुभात्स्वर्गगतिं प्रयाति सुखी भवेत्तत्र सदा ह्यरोगी ॥२४॥
शुद्धस्वरूपस्मरणेन तत्र ध्यानेन चानन्दपदस्य नित्यम् ।
सुखात्मिकां मोक्षगतिं प्रयाति निरंजनस्तिष्ठति शुद्धरूपः ॥२५॥

અર્થ—આ સસારમા કોઈ એક જીવ તીવ્ર પાપકર્મના ઉદયથી નરકગતિમા જાય છે. ત્યાં તે અત્યત કુરૂપ હોય છે તથા લાબા કાળસુધી ઘોર દુઃખ ભોગવે છે. તેવીરીતે પોતાના કુટીલ પરિણામોથી અથવા માયાચારી કરવાથી આ જીવ એકલોજ તિર્યંચગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યા સદાકાલ પરાધીન રહે છે. જ્યારે આ જીવના પુણ્ય અને પાપ એ બનેનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે એકલો મનુષ્ય ગતિમા જન્મ લે છે અને ત્યા દુઃખી, દરિદ્રી, અને ભાઇભાંડુ વગેરે ન હોવાથી થતા દુઃખ સહન કરે છે. જ્યારે આ જીવના શુભ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે સ્વર્ગગતિમા જાય છે અને ત્યાપણ હમેશા નીરોગી રહી સુખ ભોગવે છે તેવીરીતે જ્યારે આ જીવ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ સ્મરણ કરે છે અને ચિદાનદમય શુદ્ધ આત્માનુ ધ્યાન કરે છે ત્યારે આ જીવ અનત સુખમય ચિંતારહિત મોક્ષગતિમા જાય છે, અને ત્યાં સમસ્ત કર્મોથી રહિત થઇને હમેશા અત્યત શુદ્ધ અવસ્થામાંજ રહે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં કોઈ જીવ સુખી અને કોઈ જીવ દુઃખી માલુમ પડે છે. સુખ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી મળે છે અને દુઃખ પાપ કર્મના ઉદયથી થાય છે. આ પુણ્ય અને પાપ એ બંનેની ચાર અવસ્થાઓ થાય છે. (૧) તીવ્ર પાપ (૨) સાધારણ પાપ (૩) સાધારણ પુણ્ય (૪) તીવ્ર પુણ્ય. આ ચારેના ઉદયથી ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તીવ્ર પાપથી નરકગતિ, સાધારણ પાપથી તિર્યંચગતિ, પુણ્યથી મનુષ્યગતિ અને અત્યંત પુણ્યથી સ્વર્ગગતિ આ સંસારમાં એ ચારે પ્રકારના પુણ્ય અથવા પાપ કરતા જીવો નજરે પડે છે તેથી એ ચારે ગતિઓનો નિષેધ કોઈ કરી શકતું નથી. તેથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે લોક સ્વર્ગ અને નરકને માનતા નથી તે ભૂલ ખાય છે તે નિર્વિવાદ છે જ્યારે મનુષ્યગતિ અને તિર્યંચગતિ આ લોકમાંજ [પૃથ્વી ઉપરજ] સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે અધિક પુણ્ય પાપના ઉદયથી મળનાર સ્વર્ગ અને નરકગતિ પણ અવશ્ય માનવા પડે છે તેમને માન્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. ચક્રવર્તી, તીર્થંકર વગેરેને મનુષ્યગતિમાં તીવ્ર પુણ્યનો ઉદય થાય છે. છતાપણ તે વિશેષ કર્મના ઉદયથી વિશેષ પુણ્યોદય કહેવાય છે. તેવીરીતે આ જીવ પોત પોતાના કર્મના ઉદયથી ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ પોતાના શુદ્ધોપયોગ દ્વારા પુણ્યરૂપ અથવા પાપરૂપ કોઈપણ કર્મનો બંધ કરતો નથી અને તેજ શુદ્ધોપયોગદ્વારા પોતાના પાછલા કર્મોને નષ્ટ કરી દે છે, ત્યારે આ જીવ સર્વ કર્મોથી રહિત અને અત્યંત શુદ્ધ થઈને મોક્ષમાં જાય છે. અને અનંત કાળસુધી ત્યાં રહે છે. અત્યંત શુદ્ધ થઈ જવાથી તેના રાગદ્વેષ, કષાય વગેરે સમસ્ત વિકારોનો અભાવ થાય છે અને વિકારોના અભાવથી નવીન કર્મોનો બંધ કદીપણ થતો નથી, અને નવીન કર્મોનો બંધ થયા સિવાય ફરીથી આ સંસારમાં કદીપણ આવી શકતો નથી તેવીરીતે તે (જીવ) સંસારના પરિભ્રમણથી હમેશા માટે છૂટી જાય છે

આવીરીતે ગતિઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને આ જીવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ એજ આચાર્યનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે પદાર્થોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—सर्वे पदार्थाश्चानित्या नित्या वाथ गुरो वद !

અર્થ—હે ગુરો ! આ સસારના જીવાદિક સર્વે પદાર્થ અનિત્ય છે કે નિત્ય તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**सर्वे पदार्थाश्चिदाचित्स्वरूपा भिन्ना ह्यनित्या व्यवहारदृष्ट्या ।**
निजात्मनो वा निवसंति नित्या निजस्वभावे परमार्थदृष्ट्या ॥३६॥
ज्ञात्वेति पर्यायमतिं विहाय द्रव्यार्थदृष्ट्याऽखिलवस्तुतत्त्वम् ॥
गृण्हन्तु भव्याः सुखशांतिमूल कुजन्ममृत्योश्च विनाशनार्थम् ॥३७॥

અર્થ—આ સસારમા જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બધ, સવર. નિર્જરા, મોક્ષ, પુણ્ય અને પાપ વગેરે પદાર્થો છે તે સર્વ પોતાના આત્માથી ભિન્ન [જુદા] છે અને વ્યવહારનયથી અનિત્ય છે અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી સર્વ નિત્ય છે અને પોત પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે. આ સર્વે પદાર્થોનુ આવુ સ્વરૂપ સમજીને ભવ્યજીવોએ પોતાની પર્યાય બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને નરક તિર્યંચ વગેરે અશુભ યોનિઓમા થવાવાળા જન્મમરણને નાશ કરવા માટે સુખ અને શાતિના કારણ-રૂપ સમસ્ત પદાર્થોનુ સ્વરૂપ દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથીજ ગ્રહણ કરવુ જોઈએ.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણ ગુણ હમેશા રહેલાજ હોય છે. ઉત્પાદ એટલે ઉત્પન્ન થવુ. વ્યય એટલે નાશ થવુ. અને ધ્રૌવ્ય એટલે કાયમ રહેવુ. જેમકે કપાસનુ રૂ બનાવવામા આવે તો કપાસનો વ્યય થયો અને રૂનો ઉત્પાદ થયો પરતુ કપાસમા જે જે પરમાણુઓ હતા તેજ રૂમા પણ રહે છે. તેથી પરમાણુઓ ધ્રૌવ્ય (કાયમ) રહ્યા. તેવીજ રીતે જ્યારે રૂનુ સુતર બનાવવામા આવે છે ત્યારે રૂનો નાશ થાય છે પરતુ તેમા રૂના પર-માણુઓ તેવાને તેવાજ રહે છે જ્યારે સુતરના વસ્ત્રો બને છે ત્યારે પણ સુતરનો નાશ થાય છે, વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે પરતુ સુતરના પરમાણુઓ તેવાને તેવાજ રહે છે. જો તે વસ્ત્રનો કોઈપણ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામા ન આવે તો પણ તે કેટલાક વર્ષોમાં તો જીર્ણ શીર્ણ [ફાટેલુ] થઈ જાય છે. તે વસ્ત્ર અમૂકજ મુકરર સમયે જીર્ણ થાય છે એમ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક સમયે સમયે તેની અવસ્થા બદલાતી રહે છે. તે અવસ્થાનુ બદલાવુ એજ ઉત્પાદ અને વ્યય છે અને પદાર્થ તો

તેના તેજ રહે છે. તેથી દરેક પદાર્થમા પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે ગુણો કાયમ રહે છે. (હોય છે જ) આ ત્રણે ગુણોમાથી ઉત્પાદ અને વ્યયની અપેક્ષાએ સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે, અને ધ્રૌવ્ય ગુણની અપેક્ષાએ નિત્ય કહેવાય છે. ઉત્પાદ અને વ્યયનુ હોવુ તે વ્યવહાર દૃષ્ટિ છે અને ધ્રૌવ્ય ગુણનુ હોવુ તે પરમાર્થદૃષ્ટિ અથવા દ્રવ્યાર્થદૃષ્ટિ છે તેથીજ ઉપર કહેવામા આવ્યુ છે કે વ્યવહાર દષ્ટિથી સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે અને પરમાર્થદષ્ટિથી સમસ્ત પદાર્થ નિત્ય છે. વ્યવહારદષ્ટિથી પદાર્થોનુ સ્વરૂપ બદલાતુ રહે છે તેથી તે સ્વરૂપને યથાર્થ કહેવાનુ નથી અને તેથીજ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોમા તે ત્યાજ્ય છે. તથા પરમાર્થદષ્ટિથી પદાર્થોનુ સ્વરૂપ બદલાતુ નથી, અને એવુ ને એવુજ રહે છે તેથી તે સ્વરૂપને યથાર્થ સ્વરૂપ કહે છે, અને તેથીજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ જીવની મનુષ્યાદિક પર્યાયો બદલાતી રહે છે તેથી જીવોનુ પર્યાયરૂપ સ્વરૂપ વ્યવહાર દષ્ટિથીજ કહેવાય છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે. પરતુ આત્માનુ અનંત ચતુષ્ટયરૂપી શુદ્ધ સ્વરૂપ કદી બદલાતુ નથી. તેથી આત્માનુ તે સ્વરૂપ પરમાર્થદષ્ટિથી કહેવામાં આવ્યુ છે અને યથાર્થ હોવાથીજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે. તેથી આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે જે જીવ પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેણે પોતાની મનુષ્યપર્યાય અથવા માનુષ દેહ ઉપર મોહ ન કરવો જોઈએ. ઇષ્ટ અનિષ્ટ સર્વ પદાર્થો ઉપરથી રાગદ્વેષ દૂર કરી પોતે શુદ્ધસ્વરૂપમા લીન થવુ જોઈએ તેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ ઉપાય છે.

હવે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરુપ બતાવવામાં આવેછે—

પ્રશ્ન—**पचेंद्रियाणि भो सन्ति कीदृशानि गुरो वद ?**

અર્થ—હે સ્વામી, હવે કહો કે આ પંચેંદ્રિય કેવી છે.

ઉત્તર—**पिशाचतुल्यानि किलेन्द्रियाणि प्रतिक्षण दुःखशतप्रदानि ।**

क्षिप्तु हि शक्तानि भवार्णवे वं ससारमूलानि दृढात्मकानि ॥२८॥

ज्ञात्वेन्द्रियोत्पन्नभवां स्वहानिं त्याज्यानि वा तद्विषयाणि तानि ।
अतींद्रियाण्येव शिवप्रदानि ग्राह्याणि भव्यैर्निजराज्यहेतोः ॥२०॥

અર્થ—આ પાચે ઇન્દ્રિયો પિશાચ સમાન છે. પ્રત્યેક ક્ષણમાં સેંકડો દુખ દેવાવાળી છે. આ પાચે ઇન્દ્રિયો આ જીવને સસારરૂપી મહાસાગરમાં પરિભ્રમણ કરાવા માટે એકલી સમર્થ છે. અને જન્મ મરણરૂપી સંસારને વધારવાવાળી સસારની દઢ મૂળ છે. તેથી આ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થવાવાળી આ પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પોતાના આત્માની હાનિરૂપ સમજીને ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ. અને પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી મોક્ષરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવાવાળા આત્માના અતીંદ્રિય શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવુ જોઇએ. તેજ ભવ્ય જીવોનું કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ—આ જીવ અનાદિકાલથી ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ રહ્યો છે તથા ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થવાથીજ આ જીવને નરકનિગોદમા દુ.ખ સહન કરવા પડે છે. જે દૈવયોગે મનુષ્ય આદિ ઉત્તમ પર્યાય પ્રાપ્ત થાય છે તો ત્યા પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની વાંછાને લીધે આ જીવને અનેક પ્રકારનાં દુ:ખ ભોગવવા પડે છે. આ ગી એટલી વાત તો સહેજે સમજી શકાય છે કે આ જીવ આ સસારમા પરિભ્રમણ કરતા અનેક દુ.ખો ભોગવી રહ્યો છે. તેનુ મુખ્ય કારણ તો આ ઇન્દ્રિયોનુ વિષય સેવન જ છે. જો આ જીવ આ નરકાદિકના દુ:ખોથી બચવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો તેણે આ ઇન્દ્રિયોના વિષય સેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ અને મોક્ષનુ અનતસુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ચિંતવન કરવુ જોઇએ. તેથીજ મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે

હવે સંસારના પરિભ્રમણનો કાળ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**ससारे वसतः कालो व्यतीतो वद मे कियान् ?**

અર્થ—હે ભગવાન્ ! હવે એટલુ કહો કે આ સંસારમાં વસતા વસતાં મેં કેટલો વખત ગુમાવ્યો છે

ઉત્તર —**संसारसिंधौ विषमव्यथादे विपत्प्रकीर्णे वसतो हि नित्यम् ।**

कालो ह्यनंतश्च गतः कुबोधात्ततो यदि त्व स्वहितं प्रकर्तुम् ॥४०॥

त्यक्तुं स्पृहां वांच्छसि मोक्षमार्गं गन्तुं प्रमाणं वचन गुरोर्वै ।

तथा विभावं भवदं विहाय कुरु स्वभावे स्थिरतां सुबोधात् ॥४१॥

અર્થ—હે આત્મન્ ! આ સસારરૂપી સમુદ્ર અનેક ઘોરદુઃખોથી અને અનેક વિપત્તિઓથી ભરપૂર છે. તેમાં આપણા મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે પરિભ્રમણ કરતા મારે અનતાનત કાળ વ્યતીત કરવો પડચો છે. તેથી હવે જો તુ તારા આત્માનુ હિત કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તારી સસારિક ઇચ્છાઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, મોક્ષમા જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો સૌથી પહેલા ગુરૂઓના વચન પ્રમાણુ માનીને પોતાના સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા સસારના મહાન દુઃખ દેવાવાળા વિભાવ ભાવોનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વભાવમા સ્થિરતા ધારણુ કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ—હે આત્મા, આ સમયે તારા આત્મામાં ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચારે કષાયોની સત્તા વિદ્યમાન છે. આ કષાયોની સત્તા અથવા તો ઉદય પહેલા બાંધેલ મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે, તથા તે મોહનીયકર્મ કષાયોના નિમિ-ત્તથીજ બધાય છે અને તે મોહનીય કર્મને બાંધવાવાળી કષાયો પણુ તેનાથી પહેલા બધાએલ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રગટ થાય છે. આવીરીતે પરપરાપૂર્વક વિચાર કરવાથી એટલુ તે સિદ્ધ થાય છે કે આ જીવ અનાદિકાળથી આ કર્મોથી તથા કષાયોથી ફસાએલો છે, અર્થાત્ અનાદિકાળથી આ જીવ આ સસારમા પરિભ્રમણુ કરી રહ્યો છે. આ કાળને ટુકમાં અનંતાનત કાળ કહે છે. જો તુ તે કષાયોને દૂર નહિ કરે તો હવે પછી પણુ અનતાનંત કાળસુધી આ સંસારમા પરિભ્રમણુ કરતો રહીશ. તેથી જો તુ પોતાના આત્માનુ કલ્યાણુ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તો આ કષાયોનો ત્યાગ કર. આ કષાય જ વિભાવ ભાવ છે, અને તે જ સસારમાં પરિભ્રમણુ કરવાવાળા છે તેથી તેના ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમા લીન થઇશ ત્યારે જ તને અનતસુખ દેવાવાળી મોક્ષની પ્રાપ્તી થઇ શકશે. એજ એના અભિપ્રાય છે અને એજ ગુરૂનુ વચન છે.

હવે સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થવા છતાંપણ તેમને આધીન રહેવાનું
કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—परैश्च पीडितो जीवस्तदधीनो भवेत्कथम् ?

અર્થ—હે ભગવાન્! કુટુંબ વગેરે દ્વારા દુઃખી થવા છતાં આ જીવ તેમને આધીન કેમ રહે છે.

ઉત્તર—कुटुंबवर्गैः परिपीडितोऽपि दैवैर्मनुष्यैः पशुभिश्च भूतैः ।
भीमे भवाब्धौ परिपातितोऽपि दुःखप्रदे प्राणहरे घनाढ्ये ॥४२॥
तथापि तेषां खलु पृष्ठलग्ना जाता भवन्तीह विभावपुष्टाः ।
नतः प्रभो! त्वां विनयेन याचे विभावबुद्धिं हर मे कृपाब्धे ! ॥४३॥

અર્થ—હે ભગવાન! આ સંસારી જીવ પોતાના કુટુંબીજનોથી દુઃખી થાય છે. દેવ, મનુષ્ય, ભૂત, પિશાચ વગેરે દ્વારા દુઃખી થાય છે. તથા અનેક જીવોના પ્રાણ હરણ કરનાર અને મહાદુઃખ આપનાર ભયંકર સંસારમાં ધકેલી દેવાય છે અને મહાભયંકર એવા આ સંસારની ઘોર સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાય છે. તો પણ આ અજ્ઞાની જીવ તેજ કુટુંબીજનોની પાછળ લાગ્યો રહે છે તથા તેજ દેવ, મનુષ્યાદિની પાછળ લાગ્યો રહે છે, અને અનેક રીતે તેમની સેવા કરે છે. આ સર્વ તેની વિભાવબુદ્ધિનું કારણ છે. વિભાવરૂપ બુદ્ધિ અથવા વિપરીતબુદ્ધિ હોવાથી જ તેમ કરે છે. તેથી હે ભગવાન! હે કૃપાસાગર! આપ મારી આ વિભાવ બુદ્ધિને દૂર કરો. આજ હું આપની પાસે વિનયપૂર્વક યાચના કરૂં છું.

ભાવાર્થ – આ સંસારનાં વિભાવબુદ્ધિ અથવા વિભાવરૂપ પરિણામો દુઃખ દેનારા છે, વિભાવરૂપ પરિણામો હોવાથી આ જીવ પોતાના હિત અહિતને ભૂલી જાય છે. અને વિપરીત બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને દુઃખ દેનારા કાર્યોમાં (વિષયોમાં) જ રમ્યા કરે છે. જો કે કુટુંબી લોકો વગેરે તેને દુઃખ દેતા રહે છે તો પણ તેમને માટે આ જીવ અનેક ॥ ૨૬ ॥

પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. કુટુંબીઓને માટે જ આ જીવ હિંસા કરે છે. અનેક પ્રકારે જુઠ બોલે છે, ચોરી કરે છે અને અનેક પ્રકારના પરિગ્રહોનો સચય કરે છે. આ પરિગ્રહોનો ઉપભોગ તો સર્વ કુટુંબી જનોજ કરે છે, પરતુ તે પાપના ફલથી નરક નિગોદમા તો આ જીવને એકલાને જ જવુ પડે છે આ સર્વ બાબત સમજતા હોવા છતાં પણ આ સસારી જીવ આ કુટુંબનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. આ વિભાવબુદ્ધિનુ મોહરૂપમા પરિણમવાનુ જ કારણ પરિણામ છે. આ વિભાવરૂપી બુદ્ધિનો નાશ થવાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મા આ સ્વરૂપને ઓળખવા માડે છે અને પછી સહેલાઈથી પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ કરે છે.

હવે શરીર ઉપર મોહ અથવા મમત્વ ન કરવાનો ઉપદેશ દેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**ममता क्व न कार्या भो गुरो मे वद साम्प्रतम् ॥**

અર્થ—હે સ્વામી, અમારે મોહ અથવા મમતા ક્યા ન કરવી જોઈએ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**सप्तधातुमये काये बीभत्से च विरूपके । स्वर्मोक्षरोधकेऽनित्ये मलमूत्रभृतेऽशुचौ ॥४४॥**

जरातंकभयाकीर्णे रागद्वेषविवर्द्धके । न कार्या ममता भव्यैः स्वर्मोक्षसुखवाञ्छकैः ॥४५॥

અર્થ—આ શરીર લોહી, હાડકા, માસ, પરૂ વગેરે સાત દુર્ગંધમય ધાતુઓનુ બનેલુ છે અને તેથીજ તે ઘૃણાસ્પદ અને કુરૂપી છે, સ્વર્ગ મોક્ષના સાધનોને રોકવાવાળુ છે, અનિત્ય છે, અનેક પ્રકારના ભય, ઘડપણ તથા મૃત્યુથી ઘેરાએલ છે અને રાગદ્વેષને વધારવાવાળુ છે, આવીરીતે શરીરના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરી સ્વર્ગમોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા ભવ્ય જીવોએ આવા શરીર ઉપર કદી મમત્વ કરવો ન જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સંસારી જીવો પોતાના શરીર ઉપર અધિક મમત્વ કરે છે પરતુ આ શરીર અવશ્ય નષ્ટ થવાવાળુ છે, અત્યંત અપવિત્ર છે, મળ, મૂત્ર, કફ, લોહી, વગેરે ઘૃણિત પદાર્થોથી ભરપુર છે. તથા આ જીવને સ્વર્ગમોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવામા અડચણરૂપ છે. તેથી આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે સ્વર્ગમોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા ભવ્યજીવોએ આવા શરીર ઉપર

કદી મમત્વ કરવો ન જોઇએ, મમત્વનો ત્યાગ કરી તપશ્ચરણ કરવુ જોઈએ જેથી અનતસુખ આપવાવાળા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એજ આ જીવને માટે કલ્યાણકારી હિતકર છે.

હવે મમત્વ કયાં કયાં રાખવો જોઇએ તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न— क्व ममत्वं प्रभो कार्यं वद मे शान्तिहेतवे ॥

અર્થ—હે પ્રભો ! શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ આત્માએ કયાં કયા મમત્વ કરવો જોઇએ.

उत्तर—श्रीदे स्वधर्मे गुरुदेवशास्त्रे कार्यं ममत्वं व्यवहारदृष्ट्या ॥
स्वानन्दसाम्राज्यपदं पवित्रे कार्यं ममत्वं परमार्थदृष्ट्या ॥४६॥

અર્થ—વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતા તો આ જીવે અતરગ અને બહિરંગ લક્ષ્મી આપવાવાળા અહિંસામય ધર્મમા તથા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરૂમા મમત્વ કરવો જોઇએ અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતા અત્યંત પવિત્ર એવા પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનતસુખરૂપી સામ્રાજ્યના સ્થાનમાં અથવા આત્માની શુદ્ધાવસ્થામાં મમત્વ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ—આ સસારમા અરહંત દેવ, અરહંત દેવ કથિત ધર્મ, અરહંતદેવ કથિત શાસ્ત્ર, નિર્ગ્રંથ ગુરૂ એ ચારે પદાર્થો આ જીવને સુખ આપવાવાળા છે. એ ચાર પદાર્થોજ મંગળરૂપ છે અને એ ચાર પદાર્થોજ આ જીવને માટે શરણભૂત છે. તેથી આ સંસારી જીવોએ તેમનીજ આરાધના કરવી જોઇએ તેમની સેવા અથવા પૂજા કરવી જોઇએ અને જે જે કાર્યોથી તે ઉચ્ચપદ પામ્યા છે તે તે સર્વે કાર્ય કરવાં જોઈએ. એજ એમનુ મમત્વ છે પરતુ પરમાર્થદૃષ્ટિથી આરાધના કરવાવાળો જીવ જ્યારે ઉચ્ચપદ પામે છે ત્યારે તેની આરાધના કરવી પણ છુટી જાય છે અને તે પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનતસુખમા લીન થઇ જાય છે. પરમાર્થદષ્ટિથી આજ એનુ મમત્વ છે, અથવા મમત્વનુ એક રૂપક છે.

હવે અભિમાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—गर्वः कस्यैव कार्यो न कार्यो वा वद मे गुरो ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં શાનો અભિમાન કરવો જોઇએ અને શાનો નહિ તે કહો

ઉત્તર—कीर्तेश्च शक्तेर्धनयौवनादेः वृद्धेश्च भक्तेः प्रियबांधवादेः ।
कुलस्य जातेर्वपुषोपदानां स्वप्नेऽपि गर्वो न कदापि कार्यः ॥१७॥
स्वात्मानुभूतेः शिवसौख्यदात्र्याः क्रमेण संपूर्णपदप्रदात्र्याः ।
क्षमाकृपाशान्तिदयादिकानां ममेति गर्वः सुतरां सुकार्यः ॥१८॥

અર્થ—આ સંસારમાં કીર્તિ, ધન, યૌવન, બુદ્ધિ, ભક્તિ ભાઇબંધુ વગેરે કુટુંબીજનો કુલ, જાતિ, શરીર, અને રાજા મહારાજા આદિ પદવીઓનો સ્વપ્નમાં પણ અભિમાન ન કરવો જોઇએ અને મોક્ષસુખ આપવાવાળી અને અનુક્રમે ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિ મહાન પદવી આપવાવાળી, પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળી અનુભૂતિ તથા ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ દયા વગેરે આત્માના ધર્મ મારાજ છે બીજા કોઇ ધર્મીના નથી. માટે એનું પાલન પૂર્ણરીતે કરવુંજ જોઇએ. આવા પ્રકારનું સ્વાભિમાન અવશ્ય રાખવું જોઇએ.

ભાવાર્થ—કીર્તિ, બળ, ધન, યૌવન, કુટુંબ, કુલ, જાતિ શરીર વગેરે જેટલા સંસારિક સુખ આપવાવાળા પદાર્થો છે તે સર્વ અનિત્ય છે. નાશ પામવાવાળા છે, તેથી તેનો અભિમાન કરવો તદ્દન વ્યર્થ છે. તેનો ગર્વ કરવાથી તેના ઉપર મોહ વધે છે અને મોહ વધવાથી આત્માને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી તેનો અભિમાન કદી ન કરવો જોઇએ. દયા ક્ષમા, શાંતિ અને સ્વાત્માનુભૂતિ એજ આત્માના ગુણો છે. તે ગુણો આત્માની સાથે શાશ્વત રહેવાવાળા છે અને આત્માનુ ॥ ૨૯ ॥ કલ્યાણ કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોતાનાજ માનીને સારીરીતે પાલન કરીને અપનાવવામાં અભિમાન માનવું જોઇએ જેથી તે સર્વ ગુણો આત્મામાં સારી પેઠે પ્રગટ થાય.

હવે ભોગોપભોગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન— **भोगाश्च कीदृशाः सन्ति वद मे मोहशान्तये ॥**

અર્થ—હે ભગવાન્ ! મારો મોહ-મમતા શાંત કરવા માટે ભોગોપભોગોના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરો.

उत्तर— **भोगोपभोगवस्त्वाद्या शंपासमस्तुचंचलाः ॥**
गजाश्वहर्म्यराज्याद्यास्तृणास्थितपयः समाः ॥४९॥

અર્થ—આ સંસારમા હાથી, ઘોડા, ભવન, રાજ્ય વગેરે ભોગોપભોગના જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ વિજળીની માફક તદ્દન ચંચળ છે અથવા તૃણના છેડા પર રહેલ પાણીના ટીપાની માફક અવશ્ય નાશ પામવાવાળા છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારી પ્રાણી ભોગોપભોગના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની, એકઠી કરવાની અને તેના ઉપભોગની હમેશા લાલસા કરે છે. તથા તે મેળવવા તથા તેના ઉપભોગ માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરકાદિકનાં ઘોરાતિઘોર દુ:ખ સહન કરે છે. પરંતુ તે ભોગોપભોગના સર્વ પદાર્થો પુણ્યકર્મના ઉદય સિવાય મળી શકતા નથી. અને જો પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે ટકવા મુશ્કેલ છે. કેમકે તે વિજળીની માફક ક્ષણભંગુર છે. અવશ્ય નાશ પામે છે. આમ સમજીને તેમની ઇચ્છા કદીપણ કરવી ન જોઈએ. તેમનો ત્યાગ કરી અથવા તેમનાથી વિરક્ત થઈ તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ. જેથી અનંતસુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય.

હવે સંસારનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

प्रश्न— **भवार्णवो गुरो ! लोके कीदृशोस्ति तदाधुना ?**

હે ભગવાન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલુ કહો કે આ લોકમા આ સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવો છે.

उत्तर— **वियोगरोगदुःखेन समाकीर्णो भवार्णवः । आशाचिंतातरंगाश्च यत्र सन्ति प्रतिक्षणम् ॥५०॥**
तत्रासाम्येन मूढाश्च मत्ता इव भ्रमन्ति वै । ज्ञात्वेति लक्षणं तस्य यतन्तां शोषणाय च ॥५१॥

અર્થ—આ સસારમાં અનેક પ્રકારના રોગોનાં દુ.ખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અનેક પ્રકારના ઇષ્ટવિયોગ અથવા અનિષ્ટ સ યોગના દુ.ખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સસારરૂપી મહાસાગર આવા પ્રકારના અનેક દુ ખોથી ભરપૂર છે. તથા આશા તથા ચિંતાની લહેરે ક્ષણેક્ષણે વહે છે. આવા આ દુઃખદ સસારમા આ અજ્ઞાની સસારી જીવ સમતારૂપી પરિણામો ધારણ ન કરવાને લીધે મદોન્મત્ત થઇને પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. આવીરીતે આનુ સ્વરૂપ સમજ્યા પછી આ સસારરૂપી સમુદ્રને સુકાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સસારમાથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

ભાવાર્થ—આ સસારમા રોગ, શોક, ભય, ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસ યોગ વગેરે અનેક પ્રકારના દુ ખ ભરેલા છે. પરંતુ સમતા ધારણ કરવાથી તે સર્વ રોગો—દુ ખો દૂર થાય છે. કેમકે જેટલા દુ ખ થાય છે તે રાગદ્વેષને લીધેજ થાય છે. પરતુ સમતા ધારણ કરવાથી તો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ સર્વ સરખાં માનવા પડે છે. સર્વ ઉપરથી રાગદ્વેષ છોડવો પડે છે. પછી કોઈ પ્રકારનુ દુ ખ ઉત્પન્ન થતુ નથી તેથી આ જીવે સમતા ધારણ કરી આ દુઃખદ સસારમાથી પાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને આત્મજન્ય અનંત સુખની પ્રાપ્તી કરી લેવી જોઈએ.

હવે પરિગ્રહનુ સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—**कीदृशो विधते संगः चिन्हं वा तस्य कीदृशम् ?**

હે સ્વામી, પરિગ્રહ કેવો છે તેનુ સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**अन्तर्बहिर्भेदकृताद्द्विभेदः कषायरूपे धनधान्यरूपः ।**
ममत्वचिन्हो नरकप्रदा वै ससारहेतुः कलहस्य केतुः ॥५२॥
ज्ञात्वेति संगस्य स्वरूपमीदृक् त्यक्त्वा ममत्व धनधान्यकादिम् ।
निःसंगरूपं सुखदं पवित्र ध्यायन्तु शुद्धं च निजात्मरूपम् ।५३॥

અર્થ—પરિગ્રહના બે ભેદ છે. અતરગ અને બહિરગ અતરગ પરિગ્રહ કષાયરૂપ છે અને બહિરગ પરિગ્રહ

ધનધાંન્યરૂપ છે. મમત્વ એનુ ચિન્હ છે, આ પરિગ્રહથી નરકમા જવું પડે છે, સંસાર વધે છે, અને કલહ પણ વધે છે મતલબ કે આ પરિગ્રહ કલહ ઉત્પન્ન કરવામાં કેતુ સમાન છે. આવીરીતે પરિગ્રહનુ સ્વરૂપ સમજીને મમત્વ અને ધનધાન્યાદિક સર્વ ના ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સમસ્ત પરિગ્રહોથી રહિત તથા સુખશાતિ આપવાવાળા અને પવિત્ર એવા આપણા આત્માનુ ધ્યાન કરવુ જોઈએ. આત્માને તપાસવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધાન્ય, વગેરેમાં જે મોહ છે, આ મારૂ છે અને હુ એનો છુ આવા પ્રકારના જે પરિણામ થાય છે તેને પરિગ્રહ કહે છે. મોહરૂપી પરિણામો થવાથીજ ધનધાન્યાદિકનો સંગ્રહ કરવો પડે છે. તેથી બાહ્ય પરિગ્રહમા અંતરગ પરિગ્રહ પણ કારણરૂપ છે. અંતરંગ પરિગ્રહ વિના બાહ્ય પરિગ્રહનો સંગ્રહ કદીપણ થઇ શકતો નથી જે બાહ્ય પરિગ્રહનો સંપર્ણુ અભાવ હોય અને જો તે અભાવ ઇચ્છાપૂર્વકજ થયો હોય તો અવશ્ય કહેવું જોઇએ કે તેમાં અંતરગ પરિગ્રહનો પણ અભાવ છે. તેથી સૌથી પહેલા તો આ જીવે અતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ થવાથી બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ અવશ્ય થઇ જાય છે. આવીરીતે આ જીવે અંતરગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ચિંતવન કરતા રહેવુ જોઈએ, જેથી અનંતસુખની પ્રાપ્તિ જલદી થાય.

હવે કરવા અને ન કરવા જેવી વાતચીતનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न— **का वार्ता च गुरो कार्या का त्याज्या वद मेऽधुना ?**

અર્થ—હે સ્વામી ! હવે કૃપા કરીને કહો કે કેવી વાતચીત કરવી જોઈએ અને કેવા વાતચીતનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

ઉત્તર—**त्याज्या मिथः क्षोभकरा ह्ययोग्या पापप्रदा लौकिकलोकवार्ता ॥**
क्वचित्तथा कार्यवशाद्धि कार्या विद्युत्समा किल्विषपुण्यवार्ता ॥५४॥
कार्या सदाऽलौकिकलोकवार्ता शांतिप्रदा भ्रांतिहरा क्षमादा ॥
यतः सदा स्वात्मनि चैव चात्मा कुर्यात्स्थितिं स्वात्मरसे सुतृप्तिम् ॥५५॥

અર્થ—જે લૌકિક વાતચીત પરસ્પર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય, અયોગ્ય હોય, અને પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય એવી લૌકિક વાતચીત કદીપણુ કરવી ન જોઈએ જો કોઈ કાર્યને અંગે વાતચીત કરવી પડે તો પાપ પુણ્યની વાતચીત વીજળીના ચમકારાની માફક થોડા સમય માટેજ કરવી જોઈએ અને તેમા પણુ પુણ્યની વૃદ્ધિ અને પાપના ક્ષયનો હેતુ રાખવો જોઈએ. પોતાના આત્મામા તલ્લીન રહેવાવાળા સિદ્ધ પરમેષ્ટી વગેરેના સ્વરૂપની અલૌકિક વાતચીત સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિને દૂર કરવાવાળી છે, અને ક્ષમા વગેરે ગુણોને પ્રગટ કરવાવાળી છે. આવી અલૌકિક વાતચીત હમેશા કરવી જોઈએ જેથી આ આત્મા પોતાના આત્મિક સ્થળ ઉપર સ્થિર–દૃઢ રહે અને પોતાના ચિદાનંદમય આત્મિક રસમા તૃપ્ત રહે.

ભાવાર્થ—જે વાર્તાઓથી કામ વિકારની વૃદ્ધિ થતી હોય, પરસ્પર ક્ષોભ–દુઃખ ઉત્પન્ન થતુ હોય, કલહ ઉત્પન્ન થતો હોય, એવી પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી વાર્તાઓ કદીપણુ કહેવી ન જોઈએ. કોઈને કોઈ વાર્તા કહ્યા સિવાય ચાલી શકે તેમ ન હોય તો શાસ્ત્રોની માફક પુણ્ય પાપનુ ફળ બતાવવાવાળી વાર્તાઓ કહેવી જોઈએ જેવીરીતે શાસ્ત્રોમા પાપનો ત્યાગ કરાવવાનો હેતુ હોય છે અને પુણ્ય કાર્યને વધારવાનો હેતુ હોય છે તેવોજ હેતુ વાર્તાઓનો હોવો જોઈએ સહેજ વાતચીતમા પણુ આજ હેતુ રહેવો જોઈએ. સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય તો એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વાતચીત છોડી દઈને પંચપરમેષ્ટીના સ્વરૂપનુજ ચિંતવન કરવુ જોઈએ તેમના ગુણોનુજ વર્ણન કરવુ જોઈએ અને તેમના ગુણોમાજ લીન થઈ જવુ જોઈએ. આમ કરવાથીજ આ આત્માને પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થશે. અને શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થવાથી આ આત્મા તેમાજ સ્થિર અને સતોષી થઈ અનંતસુખમા સમય વ્યતીત કરશે

હવે સ્વાત્મસિદ્ધિ માટે કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**स्वात्मसिध्द्यै च कर्तव्यं किं क्व वा वद मे प्रभो !**

હે ભગવાન્ ! આ જીવે પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્યારે શુ શું કરવુ જોઈએ તે કૃપા કરીને કહો. ॥ ૩૩ ॥

ઉત્તર—**तत्वं ह्यतत्वं ह्यकृतिं कृतिं वा ज्ञात्वा यथावत्स्वपरात्मरूपम् ।**

ग्रामे ह्यरण्ये भवने वने वा स्थित्वा सदा स्वस्थगृहे श्मशाने ॥५६॥

दृग्बोधचारित्रमयस्य चैवात्मनो निजानन्दसुखस्य चर्चाम् ।
तानं हि गानं मननं विचारं ध्यानं करोतु स्वपदप्रसिद्ध्यै ॥५७॥

અર્થ—આ જીવે પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ તો તત્વ અતત્વનો વિચાર કરવો જોઇએ. કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઇએ અને પોતાના આત્માનો તથા પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોનાં ગુણોનો વિચાર કરવો જોઇએ. આ સર્વનો વિચાર કરી કોઇપણ ગામમા, વનમા, મહેલમા કોઇ નીરોગી ઘરમા અથવા શ્મશાનમા સ્થિર–દૃઢ થઇ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમય પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખની ચર્ચા કરવી જોઇએ. તેમનો અનુભવ કરવો જોઇએ અને તેનાજ વિચાર કરવો જોઇએ. તેનુજ રટન કરવું જોઇએ, અને તેનીજ ધુન મચાવવી જોઇએ અને તેનુજ ધ્યાન ધરવુ જોઇએ.

ભાવાર્થ—સૌથી પ્રથમ તો તત્વ અતત્વોનો વિચાર કરવો જોઇએ. કયુ તત્વ યથાર્થ છે અને કયુ તત્વ અયથાર્થ છે. તેમાથી યથાર્થ તત્વોને ઓળખી કાઢીને તેમનુજ મનન અથવા વિચાર કરવો જોઇએ. જે તત્વ યથાર્થ નથી અથવા જેનુ સ્વરૂપ યથાર્થ નથી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. આવીરીતે કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિચાર કરી, અકર્તવ્ય કાર્યોનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ અને કર્તવ્ય કાર્યોમા ચિત્ત લગાવવુ જોઇએ. એટલુ જરૂર ધ્યાનમા રાખવું કે આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળુ કાર્યજ કરવા લાયક (કર્તવ્ય) છે. જે કાર્યથી અશુભ કર્મોનો બંધ થાય છે એ સર્વ કાર્ય અકર્તવ્ય છે. તેવીજરીતે ઉત્તમ ક્ષમા આદિ દશ ધર્મ અથવા રત્નત્રયરૂપ ધર્મજ આપણા આત્માના ગુણ–ધર્મ છે, અને શરીરાદિક અથવા કુટુંબાદિક સર્વ પરપદાર્થ છે. આમ સમજીને પરપદાર્થનો, હમેશને માટે ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ પોતાના તત્વોને અપનાવવા જોઇએ. આ સર્વ બાબતને સારીપેઠે પૂર્ણ તોરથી સમજ્યા પછી ચિદાનંદમય શુદ્ધસ્વરૂપ પોતાના આત્માનો વિચાર–મનન (ધ્યાન) કરવો જોઇએ. એકાંત ભૂમિ સિવાય અને મનને શુદ્ધ કર્યા સિવાય ધ્યાન ધરી શકાતુ નથી. આથી કોઇ વન અથવા શ્મશાન ભૂમિમા અથવા કોઇ એકાંત સ્થાનમાં બેસી ધ્યાન ધરવુ જોઇએ કેમકે આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે આમ ટુંકાણમા આત્માનુ કર્તવ્ય કહેવામા આવ્યુ છે.

હવે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવાનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—स्वात्मरूप कथ स्वामिन् वद मे प्रविलोक्यते ॥

અર્થ—હે ભગવાન્! હવે કૃપા કરીને કહો કે આત્માનુ સ્વરૂપ કેવીરીતે દેખી શકાય?

उत्तर—वाक्कायचित्तेन तथा परेण स्वात्मस्वरूप पररूपभिन्नम् ॥

कल्पान्तकालेपि गत सहस्रे न बुध्यते नैव विलोक्यते च ॥१८॥

ज्ञात्वेति बाह्यं करणक्रियादिं त्यक्त्वा सदा स्वात्मनि शुद्धबुद्धे ॥

दृश्यः स्वसंवेदनधर्मतो हि वंद्यो निजात्मा वसति स्वपार्श्वे ॥१९॥

અર્થ—શરીર અને પુદ્ગલાદિક સમસ્ત દ્રવ્યોથી અલગ એવુ આપણું આત્માનુ સ્વરૂપ હજારો કલ્પકાળ વ્યતીત હોવા છતા પણ મન, વચન, કાયથી અથવા બીજા કોઇ બાહ્ય કારણથી ન તો સમજી શકાય છે કે ન તો દેખી શકાય છે. આ બાબતને સારી પેઠે સમજીને ઈંદ્રીઓના બાહ્ય વ્યાપારને સર્વથા ત્યજી દેવો જોઈએ. અને પોતાના જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ આત્મામા પોતાના આત્મિક ધર્મથી પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જોવુ તથા જાણવુ જોઇએ. કેમકે આ શુદ્ધ, બુદ્ધ, વંદનીય પોતાનો આત્મા પોતાનીજ પાસે છે અને તે પોતાના આત્મિક ધર્મથીજ જોવામા આવે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા અમૂર્ત છે, જો કે અનાદિ કાલથી કર્મોના બંધનથી બંધાએલ છે તો પણ તે કર્મ વર્ગણાનો સમૂહ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી બંધનોથી જકડાએલ હોવા છતા પણ કોઇ પણ ઇન્દ્રિયવડે દેખા શકાતો નથી તો પછી શુદ્ધ, બુદ્ધ અમૂર્ત આત્મા બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી કેવીરીતે જોઈ શકાય? અર્થાત્ કદીપણ જોઈ શકાતો નથી. તે શુદ્ધ આત્મા તો ફક્ત સ્વાનુભવથીજ જાણી શકાય છે. હુ જ્ઞાની છુ, અનંત સુખરૂપ છુ, શરીર અથવા પુદ્ગલાદિક સર્વ પદાર્થ મારાથી સર્વથા અલગ છે. આવા પ્રકારના સ્વાનુભવથીજ આત્માનુ જ્ઞાન થાય છે. અથવા મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ઉપશમ

અથવા ક્ષયથી આત્મામાં જે એક પ્રકારનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તે પ્રકાશથી આત્માના સ્વરૂપનો ભાસ થાય છે અને તેપણ સ્વસંવેદનથીજ (આત્માનો ઓળખવાના પ્રયત્નથીજ) થાય છે. તેથી સ્વસંવેદન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (આત્માને પિછાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ) જેથી આત્માનુ કલ્યાણ થાય.

હવે મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે—

प्रश्न—**को धर्मः कीदृशो मार्गो मोक्षस्य वद मेऽधुना ?**

અર્થ—હે સ્વામી ! કાર્ય શુ છે અને મોક્ષમાર્ગ કયો છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**दृग्बोधचारित्रमयोस्ति धर्मो ग्राह्यः स एवास्ति यथार्थदृष्ट्या ।**
स्याद्वादशुद्धो नयमार्गसिद्धो मोक्षस्य मार्गोपि स एव योग्यः ॥६०॥
पूर्वोक्तधर्मस्थितिवृद्धिहेतोस्तद्वाह्यधर्मादिविमोचनार्थम् ।
ज्ञात्वेति भव्यो यततां भवेत्ते यतः स्वसिद्धिः परिणामशुद्धिः ॥६१॥

અર્થ—આ સસારમા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપે જ ધર્મ છે અને તેજ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તથા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતથી અત્યંત શુદ્ધ અને પ્રમાણ અથવા નયથી સિદ્ધ એવો મોક્ષનો યોગ્ય માર્ગ પણ ધર્મ છે. આમ સમજીને ભવ્ય જીવોએ તે રત્નત્રયમય ધર્મને સ્થિર કરવાને માટે તથા તેની વૃદ્ધિને માટે અને તેનાથી અલગ અન્ય અનેક ધર્મોનો ત્યાગ કરવાને માટે એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી પરિણામોમા શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય અને પોતાના આત્માની સિદ્ધિ થઇ જાય અર્થાત પોતાના આત્માને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઇ જાય.

ભાવાર્થ—જે પદાર્થ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી નિશ્ચિત કરવામા આવે છે અથવા પ્રમાણ અને નયથી સિદ્ધ કરવામા આવે છે તે કદીપણ મિથ્યા થઈ શકતા નથી. તેથી આચાર્યોએ રત્નત્રયને જ યથાર્થ ધર્મ અને મોક્ષનો નિશ્ચિત માર્ગ

બતાવ્યો છે. જ્યા રત્નત્રયોની પૂર્ણતા હોય છે ત્યાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેથી આ રત્નત્રયને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામા મુખ્ય કારણભૂત માનવામા આવે છે તથા તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ પરિણામોને શુદ્ધ રાખવાથી થાય છે જ્યાસુધી પરિણામોમા સકલીષ્ટ પરિણામ રહે છે ત્યાસુધી રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ કદીપણ થતી નથી. તેથી હે ભવ્યજીવ ! તુ તારા સકલીષ્ટ પરિણામોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર અને પોતાના પરિણામો શુદ્ધ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કર. પરિણામોને શુદ્ધ રાખવાથીજ તને રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થશે અને તે રત્નત્રયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. આ આચાર્યોનો ઉપદેશ છે

હવે કેવા સાધુ વંદનીય છે અને કેવા ગૃહસ્થ પ્રશંસનીય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**साधुश्च कीदृशो वन्द्य शस्यते वा कथं गृही ?**

અર્થ—હે ભગવાન્ ! કેવા સાધુ વદનીય છે અને કેવા ગૃહસ્થ પ્રશસનીય છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**स्वानदसाम्राज्यसुखे सुतृप्तः शुद्धे स्थितो यः स्वचतुष्टये हि ।**
स एव साधुः सततं प्रपूज्यः वैरागयुक्त. शिवमार्गलीनः ॥६२॥
पूर्वोक्तचिन्हेन विवर्जितो यः स साधुरेवापि भवेदसाधुः ।
तत्प्राप्तिहेतोर्यतते सदा यः प्रशसनीयोपि गृही स लोके ॥६३॥

અર્થ—જે સાધુ પોતાના આત્મજન્ય અનત સુખરૂપી સામ્રાજ્યના સુખમા તૃપ્ત રહે છે અને જે પોતાના અનંતજ્ઞાન, અનતદર્શન, અનતસુખ અને અનત વીર્યરૂપી શુદ્ધ અનત ચતુષ્ટયમાં સદા સ્થિર રહે છે, તથા જે પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યથી સુશોભિત છે અને મોક્ષમાર્ગમા અથવા રત્નત્રયરૂપ ધર્મમા સદા લીન રહે છે, એવા સાધુ આ સસારમા હમેશાં પૂજ્ય અને વદનીય મનાય છે. જે સાધુ સાધુ હોવા છતા પણ સર્વોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પરિણામોને ધારણ કરતા નથી, મોક્ષમાર્ગરૂપ રત્નત્રયને ધારણ કરતા નથી તથા જેમને આત્માના અનત સુખથી સંતોષ થતો નથી અને જે અનંત ચતુષ્ટયનુ આરાધન

કરતા નથી તે મારુ [illegible] [illegible] [illegible]
છે તેના ગુરુશ્રી આ સંસારમાં [illegible] નથી છે.

ભાવાર્થ—[illegible] મુનિરાજે [illegible]
પોતાની [illegible] મુનિરાજ [illegible]
[illegible] નથી તે [illegible]
તેની આગળના થઇ શકે છે, પણ [illegible]
નથી તેથી જે ગુરુશ્રી [illegible]
તેના ગુરુશ્રી [illegible]
પાલન કરી શકે છે. તેથી તે [illegible]
પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી [illegible]
વિષયોનો ત્યાગ કરી દે છે, [illegible]
[illegible] ગુણમાં તૃપ્ત થઇ જાય છે, [illegible]
માટે તેઓનો પાલન કરવો જોઇએ.

હવે મોહકર્મ અને [illegible] બતાવવામાં આવે છે —

प्रश्न - करोति मोहराजः किं ना भवतो नरकं गुरो ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં [illegible]
કરીને કરો

उत्तर—सद्दृष्टिहीनस्य निजाश्रितस्य विनाशनार्थं ननु मोहराजः ।
[illegible] कृतं [illegible] २४॥

भयंकरै: क्रोधपिशाचवर्गैः सदैव दुष्टो यतते यथेष्टम् ।
तथापि भव्यः समशांतिशस्त्रैर्हत्वा शिवं मोहनृपं प्रयाति ॥३५॥

અર્થ—આ મોહ અથવા મોહનીય કર્મ સમસ્ત કર્મોના રાજા છે અને અત્યંત દુષ્ટ છે તેની પાસે ભયંકર ક્રોધરૂપી અનેક પિશાચોના સમૂહ છે, અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પોની સેના છે અને સર્વને દુઃખ આપવાવાળી હર્ષ અને વિષાદની પણ સેના છે. આ મોહરૂપી રાજા આ સર્વ સેનાને સાથે લઈ ફક્ત પોતાના આત્માને આશ્રિત રહેવાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનો નાશ કરવાને માટે તેને પોતાને વશ કરવાને માટે પોતે સર્વ શક્તિ પગેવી પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ આ ભવ્ય જીવ એમ થવા છતાપણ પોતાની સમતા અને શાંતિરૂપી શસ્ત્રોદ્વારા તે મોહરૂપી રાજાને મારી નાખીને મોક્ષમા વિરાજમાન થાય છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમા જેટલા પ્રાણી છે તે સર્વ આ મોહને વશીભૂત છે તથા આ મોહને વશીભૂત હોવાથી જ નરકાદિકના દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે. કેમકે મોહને લીધેજ આ જીવને કષાય ઉત્પન્ન થાય છે, મોહને લીધેજ હર્ષ વિષાદ થાય છે અને મોહને લીધેજ અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે તથા એજ કષાયોથી હર્ષવિષાદથી અથવા દુષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પોથી આ જીવ હિંસાદિક પાપો ઉત્પન્ન કરે છે, અને નરક નિગોદના દુઃખ ભોગવે છે પરંતુ આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળા ભવ્યજીવ આ મોહના સમસ્ત કૃત્યોને સમજે છે અને તેથી તે આ મોહનાં બહુકાર્યોમા ન આવતા આ ક્રોધાદિક કષાયોથી, હર્ષવિષાદથી, અથવા અશુભ સંકલ્પવિકલ્પોથી હમેશા બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ ભવ્યજીવ એનાથી બચીને સંતુષ્ટ થતો નથી, પરંતુ પોતાના શુદ્ધ પરિણામોથી અને શુદ્ધાત્મજન્ય પરમ શાંતિથી આ મોહરૂપી રાજાનો સર્વથા નાશ કરી મોક્ષરૂપી મહેલમા જઈ વિરાજમાન થઈ જાય છે. તે મોક્ષરૂપી મહેલમા મોહરૂપી રાજાની બીલકુલ સત્તા ચાલતી નથી. તેથી તે ભવ્યજીવ ત્યાં અનંતકાળસુધી અનંતસુખનો અનુભવ કરે છે તેથી ભવ્યજીવોએ કષાયોનો સર્વથા ત્યાગ કરી, દુષ્ટ સંકલ્પ વિકલ્પોનો પણ ત્યાગ કરી અને હર્ષવિષાદનો પણ ત્યાગ કરી, સમતારૂપ પરિણામ રાખવા જોઈએ. તથા પરમ શાંતિ ધારણ કરવી જોઈએ. જેથી જલ્દી મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે પ્રાતઃકાળમાં કરવા યોગ્ય અને ચિંતવન કરવા યોગ્ય વસ્તુ કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**प्रातरुत्थाय किं कार्यं किं चिन्त्यं वस्तु मे वद ?**

અર્થ—હે સ્વામી! પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને શુ કરવુ જોઇએ અને કયા પદાર્થનુ ચિંતવન કરવુ જોઇએ તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**प्रातश्च भक्त्या गुरुदेवशास्त्रमुत्थाय नत्वा हृदि चिंतनीयम् ।**
त्यक्त्वा प्रमाद वरवस्तुरूपं स्थित्वा प्रदेशे विजने विशुद्धे ॥६६॥
कुत्रागतोऽहं गमनीयमस्ति कुतस्तथा किं करणीयमस्ति ।
ईदृग्विचारेण सुखप्रदेन वैराग्यवृद्धिश्च भवेत्स्वसिद्धिः ॥६७॥

અર્થ—આ સંસારમા સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થ તો અરિહંતદેવ છે, તેમનાથી કથિત શાસ્ત્ર છે અને નિર્ગ્રંથ ગુરૂ છે. તેથી દરેક ભવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમા ઉઠીને તેમને નમસ્કાર કરવા જોઇએ. અને કોઈ શુદ્ધ નિર્જનસ્થાનમા બેસીને તથા સર્વ પ્રકારના પ્રમાદ અને આળસને ત્યજી દઈને પોતાના હૃદયમા તેમનુ ચિંતવન કરવુ જોઇએ. તે સિવાય દરેક ભવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમા ઉઠી ચિંતવન કરવુ જોઇએ કે હુ કયાથી આવ્યો છુ, અને મારે કયા જવાનુ છે. તથા આ વખતે મારે કયા કયા કાર્યો કરવાના છે આવા પ્રકારના વિચાર કરવાથી સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૈરાગ્યરૂપી પરિણામોની વૃદ્ધિ થાય છે અને પોતાના આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ—પ્રાતઃકાળમા ઉઠીને માગલિક પદાર્થોનુ દર્શન કરવુ જોઈએ. સંસારભરમા દેવ, શાસ્ત્ર અને ગુરૂ એ સર્વોત્તમ મંગલ પદાર્થ છે અને સર્વોત્તમ શરણભૂત છે તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમા ઉઠીને સૌથી પહેલા તો તેમને નમસ્કાર કરવો જોઇએ તથા તેમનુ દર્શન, પૂજન પણ કરવુ જોઇએ. તથા એજ વખતે કોઈ નિર્જળ ગુફામા બેસીને તેમના ગુણોનુ ચિંતવન કરવુ જોઇએ તે ઉપરાત આપણી પહેલાની ગતિઓનુ ચિંતવન કરવુ જોઇએ હવે મેં શુ શુ પાપ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને તેથી મને કઈ ગતિ મળી શકે તેનુ પણ ચિંતવન કરવુ જોઈએ. આ સર્વનુ ચિંતવન કર્યા પછી

પોતાના કર્તવ્યનુ ચિંતવન કરવુ જોઇએ. આ ભવ્યજીવનુ કર્તવ્ય તો સસારનો ત્યાગ કરવો તથા મોક્ષ તથા મોક્ષના સાધનો પ્રાપ્ત કરવા એજ છે. જો આ ભવ્યજીવ દિનપ્રતિદિન આ રોજ વિચાર કરે તો તેને જરૂર વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રાપ્ત થએલ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થઇ શકે છે અને અતે મોક્ષરૂપી આત્માની સિદ્ધિ થઇ શકે છે

હવે શ્રેષ્ઠ ગુરૂઓના પ્રસાદથીજ જીવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**सद्गुरां कृपया किं किं भव्यो कौ लभते वद ।**

અર્થ—હે સ્વામી ! શ્રેષ્ઠ ગુરૂઓના પ્રસાદથી કઇ કઇ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**कृपाप्रसादाद्भुवि सद्गुरोश्च विज्ञानचक्षु प्रकटीभवेद्धि ।**
तेनैव विज्ञानविलोचनेन पलायतेऽज्ञानतम· प्रपंचः ॥६८॥
सूर्योदयादेव तमो यथा हि ज्ञात्वेति कार्यो गुरुसग एवं ।
निश्चीयते वाति ततस्त्रिलोके न भांति लोका गुरुबोधशून्याः ॥६९॥

અર્થ—આ સસારમાં શ્રેષ્ઠ ગુરૂઓની કૃપાથી આ સસારી જીવોના જ્ઞાનરૂપી નેત્ર પ્રગટ થાય છે તથા જેવીરીતે સૂર્યના ઉદય થતાની સાથેજ અધકારનો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે તેવીરીતે તે જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અજ્ઞાનરૂપી અધકારના સમૂહનો પણ નાશ થાય છે. આમ સમજીને ગુરૂઓનો સમાગમ હમેશા રાખવો જોઈએ. કેમકે ત્રણે લોકમા એક વાત તો તદ્દન નિશ્ચિત છે કે ગુરૂદ્વારા મેળવેલ જ્ઞાન વિના આ સસારીજીવ કદીપણ શોભાયમાન હોતા નથી.

ભાવાર્થ—કોઈ કોઈ વખત આપોઆપ ભણવાથી વિદ્યા આવડી જાય છે. પરતુ એવી વિદ્યા સદેહયુક્ત હોય છે. ॥૪૧॥ કહ્યુ છે કે "सन्दिग्धंहि परिज्ञानं गुरुप्रत्ययवर्जितम्" અર્થાત્ જે જ્ઞાન ગુરૂ સિવાય મેળવવામા આવેલ હોય છે તેમા કેટલા યે પ્રકારના વહેમ ઉદ્ભવે છે. અધ્યાત્મવિદ્યા તો નિર્ગ્રંથ ગુરૂઓની સેવા કર્યા સિવાય કદીપણ થતી નથી તેથી અજ્ઞા-

નરૂપી અંધકારને દૂર કરવા માટે અને આત્મજ્ઞાનરૂપી નેત્ર પ્રગટ કરવા માટે ગુરૂઓની સેવા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. જે લોકો ગુરૂઓની સેવા કરતા નથી અથવા પોતાના ગુરૂઓને માનતા નથી તે ગુરૂમાર કહેવાય છે. તેથી તે ન તો આ સંસારમા શોભાસ્પદ બને છે અને ન તો એની વિદ્યા પૂર્ણરીતે વિકસીત બને છે. વિકસીત ન હોવાથી તે વિદ્યા પૂર્ણરીતે આપણાં કાર્ય પણ કરી શકતા નથી. તેથી ગુરૂઓની સેવા કરવી, ગુરૂઓને માનવા, તેમનો સમાગમ કરવો વગેરે કાર્ય પ્રત્યેક જીવને આત્મ-કલ્યાણ કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

હવે વિરક્ત પુરૂષોના ભાવો વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**विरागीणां नराणां भो भावा भवन्ति कीदृशः ॥**

અર્થ—હે સ્વામી, વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરૂષોના ભાવ કેવા હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**सुन्यायलब्धेपि धने गृहादौ सुपुण्यलब्धे प्रियपुत्रमित्रे ।**
क्षेमकरे वांछितदेपि यस्य प्रीतिः कलत्रे न गजाश्वराज्ये ॥७०॥
किं तस्य निंद्ये च परे पदार्थे पुत्रे कलत्रे धनराज्यहर्म्ये ॥
प्रीतिः कदाचिद्भवतीह लोके वैराग्यभाजां महिमा ह्यपारः ॥७१॥

અર્થ—જે પુરૂષોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તે પુરૂષોએ ધન, ઘર વગેરે સામગ્રી ન્યાયપૂર્વક પણ પ્રાપ્ત થઈ હોય, અને પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રિયપુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, હાથી, ઘોડા, રાજ્ય વગેરે ઘણી ઘણી વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને તે સર્વ વિભૂતિ ઇચ્છાનુસાર ફળ આપવાવાળી અને સુખ આપવાવાળી હોય તો પણ તે સર્વ સામગ્રીઓમા તેમણે (વૈરાગ્ય માણસોએ) બીલકુલ પ્રેમ–રાગ રાખવો ન જોઇએ તો પછી નિંદનીય અને દુ:ખ આપવાવાળા પુત્ર, પૌત્ર, સ્ત્રી, ધન, ભવન વગેરે પરપદાર્થોમા કેવીરીતે પ્રેમ ઉત્પન્ન થઇ શકે ! અર્થાત્ પરપદાર્થોમા પ્રેમ કદીપણ ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી. આ સંસારમા વિરક્ત પુરૂષની મહિમા અપાર છે

ભાવાર્થ—વાસ્તવિક વૈરાગ્ય તો તેનેજ કહી શકાય કે જેના ઉત્પન્ન થવા છતા દુખ આપવાવાળા પદાર્થોમા કદીપણ રાગ અથવા પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય. એટલે સુધીકે વિરક્ત પુરૂષ પોતાના શરીર પર પણ મમત્વ રાખતો નથી તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર આદિક પરપદાર્થોમા રાગ અથવા પ્રેમ કેવીરીતે રાખી શકે ! અર્થાત્ કદીપણ રાખતો નથી તેવીજરીતે વિરક્ત પુરૂષ દુ ખ આપવાવાળા કોઈપણ શત્રુ ઉપર તથા બીજા કોઈપણ પદાર્થ ઉપર રાગદ્વેષ પણ કરતો નથી. વિરક્ત પુરૂષ રાગદ્વેષ બ નેનો ત્યાગ કરી સમતાભાવ જ ધારણ કરે છે. સમતા ધારણ કરવાથી તેના મનમા બીલકુલ વિકાર ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. અને વિકારભાવ ઉત્પન્ન ન થવાથી મનમા શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે. મન શુદ્ધ હોવાથી કર્મબ ધનો અભાવ થાય છે અને ચાલુકાળે દુ.ખ આપી રહેલ કર્મોના પણ નાશ થાય છે આવીરીતે સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાથી વિરક્ત પુરૂષને મોક્ષની પ્રાપ્તી જલ્દી થાય છે. તેથી રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી સમતાભાવ ધારણ કરવો તે પ્રત્યેક ભવ્ય જીવનુ કર્તવ્ય છે

હવે વૈરાગ્યથી શું શું પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**विनयेनैव वैराग्य स्याद्वा चान्यद्गुरो वद ।**

અર્થ—હે ગુરો ! આ સસારમા વિનયથી ચાલવાથી વૈરાગ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે કે બીજું કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—**सर्वार्थसिद्धिं परिणामशुद्धिं स्वात्मानुभूतिं सुखशांतिदात्रीम् ।**
वैराग्यबोधं यतिधर्मसार स्वानंदकन्द सुखदं स्वरूपम् ॥७२॥
क्षुधातृषाद्वेषकषाययुक्त मोक्ष लभन्ते विनयान्विताः कौ ।
धर्मस्य देवस्य शिवप्रदस्य ज्ञात्वेति कार्यो विनयो गुरूणाम् ॥७३॥

અર્થ—આ સંસારમા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરૂનો વિનય કરવાવાળા પુરૂષોને સમસ્ત પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ કરવાવાળી પરિણામોની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, યથાર્થ સુખશાંતિ આપવાવાળી પોતાના આત્માની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, મુનિયોના ધર્મના સારભૂત

વૈરાગ્યસહિત આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અનંતસુખ આપવાવાળા અને પોતાના ચિદાનંદમા મગ્ન કરાવવાવાળાનુ આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભૂખ, તૃષા, રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે સમસ્ત વિકારોથી રહિત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે આમ સર્વ બાબત સમજીને મોક્ષ આપનાવાળા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરૂનો તથા અહિંસામય ધર્મનો હમેશા વિનય કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ ભગવાન્ અરહત દેવનુ શ્રદ્ધાન કરે છે, તેમણે કહેલ ધર્મ અથવા શાસ્ત્ર પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે તથા નિર્ગ્રંથ ગુરૂઓનુ શ્રદ્ધાન કરે છે, તે પુરૂષ તેમનો વિનય કરી શકે છે. ગુણોમાં શ્રદ્ધા રાખવા છતા પણ તે ગુણોને ધારણ કરવાની તીવ્ર લાલસા હોવાથી જ વિનય થઈ શકે છે. તથા એવી અવસ્થામાં શાસ્ત્ર તથા ગુરૂઓનો વિનય કરવાથી પાપ કર્મોનો ક્ષય થાય છે, અને પુણ્યકર્મનો બધ થાય છે. તદુપરાત જ્યારે તે ગુણોને જે કોઈ પુરૂષ પોતેજ અપનાવે છે ધારણ કરે છે તો તેના પરિણામોમા શુદ્ધતા એની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાત્માનુભૂતિ ગુણ પ્રગટ થાય છે અને અનુક્રમે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી દેવ, ગુરૂ, શાસ્ત્રનો વિનય કરવો તે પ્રત્યેક ભવ્યજીવનું કર્તવ્ય છે.

હવે વાત્સલ્ય ભાવોનો મહિમા કહેવાય છે—

પ્રશ્ન – **वात्सल्येन विना स्वामिन् वैराग्यं सफल न वा ।**

અર્થ—હે સ્વામી, વાત્સલ્યભાવ વિના વૈરાગ્ય સફળ બને છે કે નહિ ?

ઉત્તર—**जने समाने स्वमतास्थिते च सुसाधुवर्गे व्रतशीलतुल्ये ।**
धर्मप्रचारे स्वहिते च लग्ने दक्षे सदा मोक्षपदप्रदाने ॥७४॥
वात्सल्यभावः सुखदो प्रमादात् भक्त्या सदा यैः क्रियते न मूढैः ॥
वैराग्यबोधौ विफलौ हि तेषां ज्ञात्वेति पूर्वोक्तविधिर्विधेयः ॥७५॥

અર્થ—જે અજ્ઞાની પુરૂષ પ્રમાદવશાત્ પોતાના મતમા અથવા જૈનધર્મમા સ્થિર રહેવાવાળા સાધર્મી શ્રાવક ભાઈ ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, અથવા જેના વ્રત, શીલ, તપ, ભાવ વગેરે પોતાના જેવાજ છે તેવા સાધુ ઉપર ભક્તિ-

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ આત્મધર્મ ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, આત્મહિતમા નિમગ્ન રહેવાવાળા અથવા મોક્ષમાર્ગ પર ચાલવાવાળા ભવ્યજીવો
પૂર્વક વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, અને મોક્ષપદ આપવામા અત્યંત ચતુર એવા આચાર્ય ઉપાધ્યાય તથા સાધુઓ
ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, એવા લોકોના વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન બન્ને વ્યર્થ છે એમ
ઉપર ભક્તિપૂર્વક સુખ આપવાવાળો વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, એવા લોકોના વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન બન્ને વ્યર્થ છે એમ
સમજીને ધર્મ ઉપર અથવા ધર્મને ધારણ કરવાવાળા મુનિ અથવા શ્રાવક ઉપર પ્રમાદ વગેરેને ત્યજી દઈને ભક્તિપૂર્વક
હમેશા વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરવો જોઈએ

ભ.વાર્થ—શ્રાવકધર્મ અને મુનિધર્મ બન્ને મોક્ષમાર્ગ છે મુનિધર્મ સાક્ષાત મોક્ષમાર્ગ છે અને શ્રાવકધર્મ પરપ-
રાથી મોક્ષમાર્ગ છે તેથી જે પુરૂષ મોક્ષમાર્ગમા અથવા રત્નત્રયધર્મમા અથવા ધર્મ, શાસ્ત્ર, ગુરૂમા દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખે છે તે
પુરૂષ દરેક (શ્રાવક તેમજ સાધુ) ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરી શકે છે રત્નત્રયમા અનુરાગ રાખવાવાળા પુરૂષજ શ્રાવક
તેમજ મુનિ ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરી શકે છે વાત્સલ્યભાવ રત્નત્રય ગુણના કારણરૂપ છે. તથા વાત્સલ્યભાવને અપ-
નાવીરહેલ પુરૂષ રત્નત્રયમા છે એમ કહી શકાય. તેથી ભવ્યજીવ ભલે મુનિ હોય કે શ્રાવક હોય તો પણ વાત્સલ્યભાવ
ધારણ કરે છે મુનિરાજ વિષ્ણુકુમારનો દાખલો વાત્સલ્યભાવને માટે પુરતોજ છે. મુનિરાજ વિષ્ણુકુમારે ગાઢ ભક્તિ તથા
વાત્સલ્યભાવને લીધે સાતસો મુનિઓનો ઉપસર્ગ દૂર કરી, તે મુનિરાજ તેમજ શ્રાવકોના ધર્મની રક્ષા કરી હતી તેથી દરેક
મુનિ તેમજ શ્રાવકે વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરવોજ જોઇએ. જે ભવ્યજીવ વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી તેના હૃદયમા
રત્નત્રયથી પ્રેમ નથી એમ સમજી લેવુ જોઈએ. રત્નત્રયથી પ્રેમ તેના હૃદયમાં ન હોવાથી તેના વૈરાગ્ય પણ વ્યર્થ–નિષ્ફળ
જાય છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારનુ તેનુ જ્ઞાન પણ નિષ્ફળ જાય છે.

प्रश्न—स्वदया पाल्यते येन वैराग्यं तस्य कीदृशम् ।

અર્થ—હે સ્વામી ! જે પુરૂષ પોતાના આત્માની દયાનુ પાલન કરે છે તેના વૈરાગ્ય કેવો મનાય છે ?

उत्तर—स्वर्मोक्षदात्री स्वदयात्मनिष्ठैः स्वानन्दतृप्तैः परिपाल्यते यः ।
तथा परेषामसुरक्षणेन दृग्बोधचारित्रविवर्द्धनेन ॥७६॥

बोधामृतैर्वाभयदानयोगात् दत्वान्नवस्त्रं प्रियभाषणेन ।
वैराग्यरत्नं विमलं हि तेषां ज्ञात्वेति पाल्या स्वदयान्यजन्तोः ॥७७॥

અર્થ—પોતાના આત્મામા લીન રહેવાવાળા અને પોતાના આત્મજન્ય અતીંદ્રિય સુખમા તૃપ્ત રહેવાવાળા જે ભવ્યજીવ સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળી પોતાના આત્માની દયા પાલન કરે છે અથવા બીજા જીવોના પ્રાણોની રક્ષા કરીને તેમના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રની વૃદ્ધિ કરીને અથવા જ્ઞાનરૂપી અમૃત દ્વારા તેમને અભયદાન આપીને અગવા અન્નવસ્ત્ર આપીને અગવા પ્રિય હિતમિત વચન બોલીને અન્ય જીવો ઉપર દયા કરે છે, તેજ પુરૂષનુ વૈરાગ્યરૂપી રત્ન નિર્મળ બને છે. આમ સમજીને પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પોતાના આત્માની દયા કરવી જોઇએ અને સાથે સાથે પરજીવોની પણ દયા કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ અનેક પ્રકારના પાપો કરીને પોતાના આત્માને નરક નિગોદમાં ફેંકે છે તે પુરૂષ આત્મઘાતક કહેવાય છે. કેમકે ઘાત કરવાથી એકજ વાર દુઃખ થાય છે પરતુ પાપકર્મોના ઉદયથી નરક નિગોદમા અસંખ્યાત દુઃખ અસંખ્યાત વર્ષસુધી ભોગવવા પડે છે. તેથી કહેવુ જોઇએ કે પાપરૂપ કાર્ય કરવુ તે પોતાના આત્માના ઘાત કરવા કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે તેથી પોતાના આત્માને તે પાપરૂપ કાર્યથી બચાવવો અથવા પોતાના આત્માને મોક્ષમાર્ગમા લગાવવો એજ આત્માની દયાનુ પાલન કર્યું કહેવાય. તેથીજ આ શ્લોકમા સ્વદયાનુ વિશેષણ સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળી આપવામા આવ્યુ છે અને તે દયાનુ પાલન કરવાવાળાનુ વિશેષણ પોતપોતાના આત્મામા લીન રહેવાવાળા અથવા આત્મજન્ય સુખમા તૃપ્ત રહેવાવાળા આપવામા આવ્યુ છે. જે પુરૂષ પોતાના આત્મામા લીન રહી શકે છે તે પુરૂષ પોતાને પાપરૂપ કાર્યોમાથી બચાવીને મોક્ષમાર્ગ ઉપર લાવી શકે છે—મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્ત બનાવી શકે છે. તદુપરાત આ પ્રકારના ભવ્યજીવે પોતાની આત્માની દયા પાલન કરવા માટે અન્ય જીવો ઉપર પણ દયા રાખવી આવશ્યક છે. અન્ય જીવોની રક્ષા વસ્ત્ર અન્ન વગેરે આપાને થઇ શકે છે. હિતમિત વચનથી પણ થઇ શકે છે, અભયદાનથી પણ થઇ શકે છે અને તેમના રત્નત્રય ધર્મને (ગુણને) વધારીને પણ થઇ શકે છે જે પુરૂષ આમ સ્વદયા અને પરદયા યોગ્ય રીતે પાળે છે તેના વૈરાગ્ય અવશ્ય નિર્મળ

હોવો જોઈએ. એમા લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી. તેથી એવી સ્વદયા તથા પરદયાનું પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પાલન કરવુ જોઈએ

હવે વૈરાગ્યની દૃઢતાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

प्रश्न—कर्मणा केन संतिष्ठेद् वैराग्यं शुद्धचेतसि ।

અર્થ—હે સ્વામી ! શુ કરવાથી આ વૈરાગ્ય શુદ્ધ હૃદયમાં દૃઢ રહી શકે ?

उत्तर-रागादिभावकर्मभ्यो मोहादिद्रव्यकर्मणः । देहादिकर्मणोप्यात्मा भिन्नश्चिन्हेन सर्वदा ।७८।
दक्षिणादुत्तरो लोके पूर्वतः पश्चिमो यथा । ज्ञात्वेति शुद्धचिद्रूपे तिष्ठेद् यः परमात्मनि ॥७९॥
तस्य स्यात्सफलं जन्म वैराग्य मोक्षसाधकम् । ज्ञात्वेति स्वात्मशुद्ध्यर्थं यतन्तां भव्यबांधवाः ८०

અર્થ—જેવીરીતે દક્ષિણ દિશાથી ઉત્તર દિશા તદ્દન જુદીજ છે અને પૂર્વ દિશાથી પશ્ચિમ દિશા તદ્દન જુદીજ છે તેવીરીતે આત્મા મોહનીય આદિ દ્રવ્ય કર્મોથી તદ્દન અલગ છે તથા શરીરાદિક નોકર્મથી તદ્દન અલગજ છે, આત્માની આ ભિન્નતા તેના જ્ઞાનાદિક ગુણોથી અથવા જ્ઞાનદર્શનરૂપ લક્ષણથી આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એમ સમજીને જે ભવ્ય-જીવ પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદમય પરમાત્મામા લીન રહે છે તેનો જન્મ આ સસારમા સફળ થયો એમ કહેવાય આમ સમજીને ભવ્ય જીવોએ પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્યા સુધી આ આત્મા રાગદ્વેષને વશીભૂત હોય છે અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોને આધીન હોવાથી ઇષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ કરે છે, અથવા શરીર ઉપર મમતા રાખે છે ત્યાસુધી તેનો વૈરાગ્ય દૃઢ બની શકતોજ નથી જ્યારે આ આત્મા આ રાગદ્વેષાદિકને અથવા કર્મોને અને શરીરને આત્માથી તદ્દન અલગ માની લે છે તથા આત્માને આ ॥ ૪૭ ॥ સર્વેથી ભિન્ન માને છે, જ્ઞાન, દર્શન વગેરે લક્ષણોથી તેનુ સ્વરૂપ કમાદિકથી ભિન્ન માને છે અને એમ માન્યા પછી પોતાના આત્માને પરપદાર્થોમા લીન થવા ન દેતા ફક્ત પોતાના આત્મામાંજ લીન થવા દઈ સમસ્ત રાગદ્વેષ અથવા વિકારોને દૂર કરી

આત્માને શુદ્ધ બનાવી દે છે ત્યારેજ તેનો વૈરાગ્ય શાશ્વત સ્થિર રહે છે અને તેવા પુરૂષનોજ જન્મ સાર્થક મનાય છે. કેમકે જે જન્મ ધારણ કરી આ આત્મા પોતાનુ કલ્યાણ કરી લે તેજ જન્મ સાર્થક માનવો જોઈએ. તેથી સમસ્ત ભવ્યજીવોએ રાગદ્વેષાદિક વિકારોને દૂર કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

હવે મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ વિચાર બતાવવામાં આવે છે—

प्रश्न — किं किं विचारणीय कौ स्वामिन् मे वद साम्प्रतम् ।

અર્થ—હે સ્વામી ! આ સસારમા શુ શુ વિચાર કરવા જોઈએ તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**विश्वस्वरूपं विविधप्रकारं कायस्वरूपं विपरीतरूपम् ।**
चित्रं विचित्रं भयदं सदेत्थमस्त्यत्र लोके क्षणदृष्टनष्टम् ॥८१॥
ज्ञात्वा तयोर्दुःखमय स्वभाव स्वप्नेऽपि रागो न कदापि कार्यः ।
वैराग्यबोधादिविवर्द्धनार्थं पूर्वोक्तरीत्यैव विचारणीयम् ॥८२॥

ભાવાર્થ—આ સંસારમા સંસારના તેમજ શરીરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથીજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. આ સસાર અનેક પ્રકારના દુખો તેમજ વિપત્તીઓથી ભરપૂર છે એમા અનેક પ્રકારની ચિત્રવિચિત્રતા માલુમ પડે છે આજ જે આપણા પિતા છે તે આવતી કાલે મરીને આપણા પુત્ર તરીકે જન્મ લે છે. આજ જે ધર્મપત્ની છે તે આવતી કાલે મરીને આપણી બેન બને છે અથવા પુત્રી બની જાય છે અરે ! એટલે સુધી કે પોતે મરીને પોતાના પુત્ર તરીકે જન્મ લે છે. તે ઉપરાત દેખતા દેખતા તો આ સસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈબધુ વગેરેનો સયોગ તો માત્ર વિજળીની માફક ચચળ છે. તેમના કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી. જેમનો આ જે સયોગ છે તેમનો આવતી કાલે વિયોગ પણ થાય છે. આજે જે ધનવાન છે તે કાલે રક થઈ જાય છે. આમ વિચારવાથી આ સસારની અનિત્યતા સહેલાઈથી માલુમ પડે છે

તદુપરાત સર્વ કોઇને પોતપોતાના પ્રમાણમા ભય છે. કોઇને રાજ્યનો ભય છે, કોઇને માતાપિતાનો ભય છે, કોઇને રોગોનો ભય છે, કોઇને ચોરોનો ભય છે, કોઇને શત્રુઓનો ભય છે, કોઇને આ લોક તેમજ પરલોકનો ભય છે, આ સંસારમા કોઈ પણ જીવ નિર્ભય નથી. આમ આ સસારનુ સ્વરૂપ જાણીને કોઈપણ જીવે કોઈપણ જીવ ઉપર તેમજ વસ્તુ ઉપર રાગ અથવા મોહ રાખવો ન જોઈએ

ભાવાર્થ—આવીરીતે શરીરનુ સ્વરૂપ પણ દુઃખમયજ છે. આ શરીર અનેક રોગોથી ઘેરાએલુ છે, મળમૂત્રથી ભરપૂર છે, હાડકા, માસ, લોહી, પરુ વગેરે અત્યત ઘૃણિત પદાર્થોનુ બનેલુ છે, અત્યત કૃતઘ્ન અને અપવિત્ર છે. જો આ શરીરના દેખાતા સુદરમા સુદર ભાગને ઉતરાવીને અદરના ભાગમા જોવામા આવે તો કોઈપણ મનુષ્ય તેને જોઈ શકતો નથી તદુપરાત તે ક્ષણભગુર છે. હાલ છે પરતુ ક્ષણવારમાજ નષ્ટ પામે છે એનો બિલકુલ ભરોસો નથી આમ સમજીને આ શરીર ઉપર કદી રાગ અથવા પ્રેમ કરવો ન જોઈએ આ શરીર અને સસાર એ બનેનો સ્વભાવ જેવો સુંદર અને સુખદાયી આપણે માનીએ છીએ તેવો નથી પરતુ તેથી તદ્દન વિપરીત છે બનેનો સ્વભાવ દુખ આપવાનો છે. આમ બનેના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી સ્વપ્નમા પણ તેમના ઉપર રાગ કરવો ન જોઈએ. દરેક ભવ્યજીવોએ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે અને જ્ઞાનની પણ વૃદ્ધિ માટે ઉપર મુજબ સસાર તેમજ શરીરના સ્વરૂપનુ ચિંતવન કરતા રહેવુ જોઈએ. આમ ચિંતવન કરવાથી જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. આત્માના સ્વરૂપનુ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને જલ્દી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે એમ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**ज्ञानवैराग्यशून्यस्य क्रिया स्यात् कीदृशी वद ।**

હે ભગવાન્ ! જે પુરૂષ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિહોણા છે તેની સર્વ ક્રિયાઓ કેવી હોય છે તે કૃપા કરીને કહો. ૪૯॥

उत्तर-**ज्ञानवैराग्यशून्यस्य क्रियाकाण्डो जपस्तपः । ध्यानाध्ययनमौनादि वृथा स्याल्लिंगधारणम् ८३**

ज्ञात्वेति ज्ञानवैराग्यं न विना लिंगधारणम् । कार्यं न निष्फलं ध्यान विज्ञानशास्त्रधारिणा ८४

અર્થ—જે પુરૂષ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય વિહોણા છે તેના સમસ્ત ક્રિયાકાંડ વ્યર્થ છે. જપ, તપ, ધ્યાન, અધ્યયન, અને મૌનધારણવિધિ વગેરે સમસ્ત કાર્ય વ્યર્થ છે, તથા દીક્ષા લઇને બ્રહ્મચારી અથવા ક્ષુલ્લક થવુ અથવા નિર્ગ્રંથ મુનિ થવું વગેરે સમસ્ત ક્રિયા પણ વ્યર્થ છે. આમ સમજીને આ જીવને જ્યાસુધી જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાસુધી કદીપણ નિર્ગ્રંથ મુનિ અવસ્થા લેવી ન જોઇએ અથવા ક્ષુલ્લક અથવા બ્રહ્મચારી પણ બનવુ ન જોઇએ તથા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના જાણકાર પુરૂષે જ્ઞાન વૈરાગ્ય સિવાય નિષ્ફળ ધ્યાન પણ ધરવુ ન જોઇએ.

ભાવાર્થ—જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ આત્મિકજ્ઞાન સમજવુ જોઇએ. કેમકે આત્મજ્ઞાન થયા સિવાયનું સમસ્ત જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. તથા મિથ્યાજ્ઞાન સસારમા ડુબાડનાર છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળુ તો માત્ર આત્મજ્ઞાનજ છે. જ્યાસુધી આ જીવ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી ત્યામુધી તે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતો નથી તેથી આત્મકલ્યાણ કરવા માટે આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનની આવશ્યકતા પડે છે. જ્યારે આ જીવ આત્માનું સ્વરૂપ સમજી લે છે ત્યારે તે શરીરાદિક પરપદાર્થો ઉપર અવશ્ય ઉદાસીન ભાવ સેવે છે, અને તેના ઉપરથી મમતા—મમત્વ ભાવ છોડી દઇને આત્મ સ્વભાવમા લીન બને છે. આવી અવસ્થામા જ્યારે તે જિનેશ્વર પૂજા, પાત્રદાન, ધર્મધ્યાન વગેરે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે સર્વ ક્રિયા સફળ મનાય છે. આત્મામા લીન હોવા છતાપણ આ જીવ ધ્યાન ધરી શકે છે, અધ્યયન કરી શકે છે, મૌન ધારણ કરી શકે છે અને નિર્ગ્રંથ મુનિ અવસ્થા ધારણ કરી તેમની સમસ્ત ક્રિયાઓનુ યથાર્થ રીતે પાલન કરી શકે છે આત્મજ્ઞાન સિવાય તેમજ આ શરીરાદિક પદાર્થો ઉપરથી મમત્વભાવ છોડ્યા સિવાય કદીપણ જિનેશ્વરરૂપ ધારણ કરી શકાતુ નથી અને જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે ક્રિયાઓ પણ થઇ શકતી નથી. તેથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માણવાવાળા પુરૂષોએ પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કેમકે આત્મજ્ઞાનની સાથેજ યથાર્થ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાયના તેમા ધ્યાન, અધ્યયન વગેરે સમસ્ત ક્રિયાઓ વ્યર્થ છે અથવા જિનેશ્વર દીક્ષા ધારણ કરવી અથવા વર્ણી, ક્ષુલ્લક વગેરે થવુ પણ વ્યર્થ છે. તેથી બુદ્ધિમાનોએ એવા અર્થ વિનાના (વ્યર્થ) કાર્ય કદીપણ ન કરવા જોઇએ.

હવે મુનિયોની વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ વિષે કહેવાય છે—

प्रश्न—**वैराग्यं वर्द्धते स्वामिन् कस्मिन् जीवे गुरो वद ।**

અર્થ—હે ગુરૂદેવ ! આ વૈરાગ્ય કયા જીવોમા વધતો રહે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**सर्वसंगबहिर्भूते शत्रुमित्रसमानके । मानापमानमुक्ते हि देहमात्रपरिग्रहे ॥८५॥**

साधौ स्वसाधकं धीरे वैराग्यं वर्द्धते वरम् । पूर्वोक्तधर्मबाह्ये न वंचके भेषमात्रके ॥८६॥

અર્થ—જે મુનિ બાહ્ય અને અભ્યંતર સમસ્ત ચોવીસ પરિગ્રહથી રહિત હોય છે, જે શત્રુમિત્રમા સમાન ભાવ ધારણ કરે છે, જે માન અપમાન બનેથી સર્વથા રહિત હોય છે, જેમની પાસે શરીર માત્રજ પરિગ્રહ છે શરીર સિવાય બીજો કોઈ-પણ પરિગ્રહ નથી, જે પોતાના આત્માની સિદ્ધિમાં હમેશા લીન રહે છે અને જે અત્યત ધીરવીર હોય છે એવા મુનિરાજોના શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે જે સાધુઓમા પૂર્વોક્ત ધર્મ [ગુણ] હોતા નથી અને જે ફક્ત વેષ ધારણ કરી ફક્ત સંસારને ઠગે છે તેવા સાધુઓમા વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અથવા વૈરાગ્યનુ સ્થાન કદીપણ હોઈ શકતુ નથી.

ભાવાર્થ—વીતરાગતાજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનુ કારણ છે. જ્યા જ્યા વીતરાગતા છે ત્યાં ત્યા પરિગ્રહનો ત્યાગ હોય છે' સમતાભાવ હોય છે અને મોહ, મદ, માયા, કામ વગેરે સમસ્ત વિકારોનો ત્યાગ હોય છે. તેથી જ્યા વીતરાગતા છે ત્યાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે જ્યા વાસ્તવિક વીતરાગતા નથી, સમતાભાવ નથી, પરિગ્રહોનો ત્યાગ નથી આત્મકલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા નથી, તથા જ્યા ફક્ત શરીર અને ઈન્દ્રીઓને પોષવાની લાલસા રહે છે ત્યા વૈરાગ્ય બીલકુલ સંભવતો શકતો નથી—ટકી શકતો પણ નથી. જો એવા પુરૂષને કદાચિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો ફક્ત સ્મશાન વૈરાગ્યજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ફક્ત અલ્પ સમય માટેજ રહે છે. શાશ્વત ટકી શકતો નથી. એટલી વાત તો તદ્દન સત્ય છે કે વૈરાગ્ય સિવાય આત્માનું કલ્યાણ બીલકુલ થઈ શકતુ નથી. તેથી ભવ્ય જીવોએ આત્મકલ્યાણ કરવા માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરી સમસ્ત પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરી

દવો જોઈએ. સમસ્ત ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોમાં સમતાભાવ ધારણ કરવો જોઈએ. અને આવીરીતે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરી આત્મ-કલ્યાણ કરી લેવુ જોઈએ. આજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

હવે વૈરાગી પુરૂષના રહેવાના સ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—क्व वैराग्याभिलाषी भो तिष्ठेन्नैव गुरो वद ।

અર્થ—હે સ્વામી ! વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળા પુરૂષે કયા રહેવું જોઈએ અને કયા નહિ તે કૃપા કપા કરીને કહો.

उत्तर— यस्मिन् प्रदेशे स्वसुखस्य हानिः स्वराज्यलक्ष्मीश्च पराश्रिता स्यात् ।
भवेत्तथा संयमरत्नलोपो वैराग्यहानिरतिरागवृद्धिः ॥८७॥
स्वप्नेपि तस्मिन्न वसेत्प्रदेशे ससारभीरुः स्वपदानुरागी ।
वसेत्सदा यत्र निजात्मशुद्धि स्वराज्यलक्ष्मीश्च भवेत्स्वदासी ॥८८॥

અર્થ—જે સ્થાન ઉપર રહેવાથી પોતાના આત્મજન્ય અતીદ્રિય સુખની હાની થતી હોય, જ્યા રહેવાથી પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી પરાધીન થઈ જતી હોય, જ્યા રહેવાથી સયમરૂપી રત્નનો લોપ થતો હોય, જ્યા રહેવાથી વૈરાગ્યની હાનીથતી હોય અને જ્યા રહેવાથી રાગાદિક વિકારોની વૃદ્ધિ થતી હોય એવા સ્થાનોમા સ્વપ્ને પણ રહેવુ ન જોઈએ જે પુરૂષ આ જન્મમરણરૂપી સસારથી હમેશા ભયભીત રહે છે અને જે પોતાના આત્મા ઉપરજ અનુરાગ રાખે છે એવા ભવ્યજીવોએ જ્યા રહેવાથી આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય, અને જ્યા રહેવાથી પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી પોતાની દાસી થઈને રહે એવાજ સ્થાનમા હમેશા રહેવુ જોઈએ ॥૫૨॥

ભાવાર્થ—જ્યા રાગદ્વેષ વધારવાના સાધન હોય, જ્યા ગાનતાન વગેરે આનદના સાધન હોય, જ્યા અસંયમી દુષ્ટ, મ્લેચ્છ વગેરે લોકો રહેતા હોય, જ્યા અવરજવર વધુ રહેતા હોય, જ્યા કોઈને કોઈ પ્રકારે કલબલ થતી હોય, જ્યા ઇન્દ્રીય

અને મનને લોભાવનાર વસ્તુ હોય, જ્યા યુદ્ધ થતુ હોય, જ્યા ભક્ષ્ય અભક્ષ્યનો વિચાર પણ ન હોય, જ્યા સદાચાર ન હોય જ્યા જિનાલય ન હોય, જ્યા સયમ પાળવાવાળા શ્રાવક અને મુનિ ન હોય, અને જ્યા ધર્મની વૃદ્ધિના સાધન ન હોય એવા સ્થાનોમા વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરૂષોએ કદીપણ રહેવુ ન જોઇએ વિરક્ત પુરૂષોએ તો એવા એકાત સ્થાનમાં રહેવુ જોઇએ કે જ્યા ધ્યાન અને અધ્યયન થઇ શકે કેમકે ધ્યાન અને અધ્યયનથીજ આત્માની શુદ્ધતા થઇ શકે છે. તથા ધ્યાનથીજ આત્માની પરમ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

હવે મુનિજન બીજા પાસેથી શું ગ્રહણ કરી શકે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न — **वैराग्यनिष्ठसाधुः किं परात्गृह्णाति मे वद ।**

ઉચ્ચતમ વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા સાધુ બીજા પાસેથી શુ ગ્રહણ કરે છે તે કૃપા કરીને હે ગુરો ! આપ કહો

उत्तर-केवलमन्नमात्रं च प्रासुकं विधिनार्पितम् । तदपि तनुस्थित्यर्थं गृह्णाति ध्यानवर्द्धकम् ॥८९॥
नैवाक्षसौख्यहेतोश्च तनु सौंदर्यहेतवे । ज्ञात्वेति निर्ममः सन् हे स्वराज्य सुखदं कुरु ॥९०॥

અર્થ—મુનિવર્ગ વ્રતી શ્રાવકોપાસેથી ફક્ત અન્ન ગ્રહણ કરે છે. અને તે પણ પ્રાસુકજ અને વિધિપૂર્વક આપવામા આવે તોજ તેઓ આહાર પણ શરીરને દૃઢ રાખી શરીરથી ધ્યાન અધ્યયન થઇ શકે તેટલા માટેજ લે છે. નહિ કે શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવા માટે મુનિવર્ગ ઇન્દ્રીઓના સુખને માટે અથવા શરીરની સુદરતાને માટે આહાર લેતા નથી. આમ સમજીને દરેક ભવ્ય જીવોએ પોતાના શરીર ઉપરથી મમત્વનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ—મુનિલોક શરીર ઉપર મમત્વ રાખતા નથી તો પછી ભોજનપર તો મમત્વ કેવીરીતે રાખી શકે. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે તે શરીરની સુદરતાને માટે કદીપણ આહાર લેતા નથી. જ્યારે તેમને શરીર ઉપર મમત્વ નથી તો પછી તેમને ઇન્દ્રીઓના વિષયોની લાલસા તો કેવીરીતે હોઇ શકે ! આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે મુનિલોક ઇન્દ્રીઓને તૃપ્ત કરવા

માટે અથવા શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવા માટે આહાર લેતા નથી. પરંતુ એવી અવસ્થામાં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તેઓ આહાર શા માટે લે છે ? તેનો ઉત્તર એજ છે કે આ આત્માની સાથે અનતાનંત કાળથી કર્મો લાગેલા હોય છે તથા કર્મોના ક્ષય વ્રત, તપ તથા ધ્યાન સિવાય કદીપણ થઈ શકતો નથી. તેથી કર્મોના ક્ષય કરવા માટે ધ્યાન ધરવુંજ જોઈએ. તથા તપશ્ચરણ કરવુ જોઈએ હવે શરીર સિવાય ધ્યાન તથા તપશ્ચરણ પણ થઈ શકતા નથી. અને આહાર સિવાય શરીર પણ ટકી શકતુ નથી. આથી પરમ વીતરાગ મુનિરાજ આ શરીર દ્વારા તપશ્ચરણ અને ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટેજ આહાર ગ્રહણ કરે છે. અને તે પણ નવધાભક્તિયુક્ત બત્રીસ અંતરાય અને છેતાલીસ દોષો ટાળીને મળે તોજ લે છે. નહિ તો નહિ. તેથી દરેક ભવ્યજીવે પોતાના શરીર પરથી મમત્વ છોડી દઈને આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવા છતાં આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી તેનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

प्रश्न—**सर्वसंगपरित्यागी किं न त्यजति भोजनम् ?।**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! મુનિજન સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ તે ભોજનનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर-**न गृह्णाति यदि अन्नं तर्हि देहो विनश्यति पूर्वकर्मस्थितेः शेषाज्जन्ममृत्युः पुनः पुनः ॥९१॥**
अन्नं हि तनुस्थित्यर्थं तनुः स्याद्ध्यानवृद्धये। सर्वकर्मविनाशार्थं ध्यानं स्यान्न्यायसंगतम्।९२।

અર્થ—જો મુનિજન અન્ન ગ્રહણ નહિ કરે તો તેમનુ શરીર અવશ્ય નાશ પામે. તથા શરીરના નાશ પામવાથી પહેલાના સંચિત કરેલ કર્મો તેમનેતેમ રહી જાય અને કર્મની સ્થિતિ તેવીને તેવી રહેવાથી તેનુ ફળ ભોગવવા માટે વારંવાર જન્મમરણના ફેરામા સંડોવાવુ પડે. જો મુનિરાજ ભોજન લે છે તો શરીરની સ્થિતિ સારી તેવીને તેવી રહે છે. અને શરીરની સ્થિતિ સારી રહેવાથી ધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને ધ્યાનથી સમસ્ત કર્મોનો નાશ થાય છે. આ બાબત સર્વાંશે સત્ય છે તેથીજ મુનિરાજ આહાર ગ્રહણ કરે છે.

ભાવાર્થ—મુનિરાજ શરીર ઉપર બીલકુલ મમત્વ રાખતા નથી આ બાબત નિશ્ચિત છે. શરીર ઉપર મમત્વ ન રાખવાથી તેઓ આહારનો પણ સર્વથા ત્યાગ કરી શકે છે. પરતુ આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી શરીર યોગ્ય સ્થિતિ પર રહી શકતુ નથી અને તદુરસ્ત શરીર સિવાય ધર્મધ્યાન પણ થઈ શકતુ નથી. અને ધ્યાન તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સિવાય કર્મોનો નાશ ક્ષય થતો નથી તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળા પુરૂષોને કર્મોના નાશ કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. કર્મોના નાશ માટે જ્ઞાન તથા ધ્યાનની આવશ્યકતા પડે છે અને શરીરને માટે આહારની આવશ્યકતા પડે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન તથા ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટેજ મુનિરાજ આહાર ગ્રહણ કરે છે. આહાર લેવાને માટે તેમના બીજો કોઈ હેતુ હોઈ શકતોજ નથી.

હવે વિરક્ત બુદ્ધિ કોની થાય છે તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—**सुबुद्धिः विरतिः केषां शंसनीया गुरो वद ।**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! વિરક્ત બુદ્ધિ કોની પ્રશંસનીય ગણાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**स्वानन्दसाम्राज्यपदे पवित्रे कर्तुं निवासं स्वरसस्यपानम् ।**
हर्तुं यतन्ते विषमं कषायं बहिः प्रवृत्तिं भयदां सदा ये ॥९३॥
तेषां भवेदेव निजाश्रितानां प्रशंसनीया विरतिः सुबुद्धिः ॥
ज्ञात्वेति भव्यैः परिपालनीया पूर्वोक्तरीतिः सुखशांतिदात्री ॥९४॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ પોતાના ચિદાનદરૂપી પવિત્ર સામ્રાજ્યપદમા નિવાસ કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે, પોતાના આત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખનુ આસ્વાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તથા વિષય અને કષાયોનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અનેક પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન કરાવવાળી પોતાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જે હમેશા પોતાના શુદ્ધ આત્મામા લીન રહે છે એવા ભવ્યજીવોની સુબુદ્ધિ અને ત્યાગ બને પ્રશંસનીય મનાય છે. એમ સમજીને સમસ્ત ભવ્ય-જીવોને સુખ અને શાંતિ આપવાવાળા પૂર્વોક્ત કાર્યો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી આ જીવ વિષય કષાયોનો ત્યાગ કરતો નથી અને તે વિષય કષાયોને આધીન રહેવાવાળી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાસુધી આ જીવ પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ કરવામા પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ વિના અતીન્દ્રિય સુખનો આનદ અથવા અનુભવ મળી શકતો નથી. અને પોતાના આત્મિક અનુભવ સિવાય સુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી, નથી અને સુબુદ્ધિ વિના યથાર્થ ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી. તેથી જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું હિત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, આત્મામા અનંત સુખ અને શાતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેણે પ્રથમ વિષય કષાયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને પછી અનુક્રમે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે ભવ્યજીવને પોતાના આત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે તે જીવોને શરીર આદિ પરપદાર્થોનુ પણ સપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય છે તેથી પરપદાર્થોનુ યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જીવ તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને અનુક્રમે ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાનમય બનાવી દે છે બસ ખરેખર ! તેનો તે ત્યાગ તથા તે પ્રકારની સુબુદ્ધિ આ સસારમાં પ્રશસનીય મનાય છે તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા જીવે આવીજ પ્રશંસનીય સુબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ જેથી જલ્દી તેને અનતસુખની પ્રાપ્તિ થાય

હવે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાયનું મુનિપણુ વ્યર્થ છે એમ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**वैराग्यबोधहीनश्च मुनिर्भाति न वा क्वचित् ।**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય મુનિ કોઈ સ્થળે શોભાયમાન હોય છે કે નહિ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**ससारसतापविनाशकेन वैराग्यबोधेन शिवप्रदेन ।**
विना मुनीनां न च भाति वेषो वपुश्च वाणी न नृजन्म तेषाम् ॥९५॥
क्रियाकलापोपि जपस्तपश्च वृथा भवेत्संयमधारणादिः ।
ज्ञात्वेति नित्यं परिवर्द्धनीयौ वैराग्यबोधौ निजजन्मसारौ ॥९६॥

અર્થ—મુનિરાજોના ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનરૂપી સમ્યગ્જ્ઞાન સંસારના સમસ્ત સંતાપોનો નાશ કરવાવાળા છે, અને મોક્ષ આપવાવાળા છે તેથી આ ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનરૂપી સમ્યગ્જ્ઞાન સિવાય તેમનો વેષ શોભાને પાત્ર નથી, તેમનુ શરીર શોભાને પાત્ર નથી, તેમની વાણી શોભાને પાત્ર નથી, તેમનો મનુષ્યજન્મ શોભાને પાત્ર નથી, તેમની સમસ્ત ક્રિયાઓ શોભાને પાત્ર નથી, તેમના જપ અને તપ શોભાને પાત્ર નથી, અને તેમનો સંયમ પણ શોભાને પાત્ર નથી. તેમના કમંડળ અને પીછી પણ શોભાને પાત્ર નથી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય તે મુનિરાજોના સમસ્ત જપ, તપ વગેરે વ્યર્થ જાય છે. આમ સમજીને ભવ્યજીવોએ મનુષ્ય જન્મના સારરૂપ આ ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને સમ્યગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે હમેશા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

ભાવાર્થ—મુનિરાજોની શોભા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવડેજ છે. જો કે મુનિદીક્ષા વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થવાથીજ ધારણ કરવામા આવે છે, વૈરાગ્ય પરિણામો સિવાય કોઈપણ જીવ મુનિદીક્ષા ધારણ કરતો નથી છતાપણ પ્રત્યેક મુનિરાજે તે વૈરાગ્યને દૃઢ રાખવો જોઈએ. જો તે વૈરાગ્ય દૃઢ ન રહે તો કોઈપણ કાળે તેઓ ભ્રષ્ટ થાય એ સંભવિત છે. તેથી પોતાના મુનિવ્રતમા અત્યંત દૃઢ રહેવા માટે પ્રત્યેક મુનિરાજે પોતાના વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તથા વૈરાગ્યને દૃઢ રાખી પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ આ જ્ઞાનનુ કોઈ પારાવાર નથી. કેવલજ્ઞાનજ તેની સીમા છે. તેથી જ્યાસુધી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાસુધી દરેક મુનિરાજે પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરવા જોઈએ આ વાત પણ ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે આ આત્મજ્ઞાન જેમ જેમ વધતુ જશે તેમ તેમ ધ્યાનની વૃદ્ધિ પણ થતી જશે. તથા ધ્યાનની પૂર્ણતા થતાં કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા સમસ્ત મુનિરાજોએ પોતાના ઉત્તમ વૈરાગ્યને દૃઢ રાખી આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતા રહેવુ જોઈએ. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાય તેમના સમસ્ત જપ, તપ, સંયમ, મિષ્ટ ભાષણ વગેરે સર્વ વ્યર્થ છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાયના મુનિરાજ બીલકુલ શોભાને પાત્ર નથી.

હવે ગાઢ વૈરાગ્યને માટે કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—वैराग्यं कस्य गाढं स्याद्वद मे शर्मदं गुरो ?।

અથ—હે સ્વામિન્ ! કયા પુરૂષનો વૈરાગ્ય અત્યંત દૃઢ રહે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**मायासुमिथ्यात्वनिदानशल्यं यस्यास्ति किंपाकफलस्य तुल्यम् ।**
प्रतिक्षण प्राणहर नितान्तमज्ञानजं तापकरं सदा हि ॥९७॥
स्वप्नेपि तस्यास्ति नराधमस्य वैराग्यवृत्तिः सुखदा न विद्या ।
ज्ञात्वेति मुक्त्वा त्रिविधं च दोष वैराग्यवृत्तिर्हृदि धारणीया ॥९८॥

અર્થ—આ સસારમા માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણે પ્રકારના શલ્ય અદરવરણા નામના ફળની માફક અત્યત દુઃખ આપવાવાળા છે ક્ષણેક્ષણે પ્રાણોને નાશ કરવાવાળા છે, અત્યંત અજ્ઞાનતાને લીધે ઉત્પન્ન થવાવાળા છે અને અનેક પ્રકારના સતાપ ઉત્પન્ન કરાવવાળા છે. તેથી આ ત્રણે શલ્ય ધારણ કરવાવાળો પુરૂષ નરાધમ અથવા નીચ ગણાય છે અને તેથી તેને સુખ આપવાવાળી વૈરાગ્યની પ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સ્વપ્ને પણ હોઇ શકતી નથી. તેથી માયા મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણે શલ્યનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય ભાવના સેવવા માટે દરેક પુરૂષે યત્ન કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ—દગાબાજી અથવા છલકપટ કરવો તેનું નામ માયા શલ્ય કહે છે. છલકપટ કરવાવાળા પુરૂષને વૈરાગ્ય ભાવના કદીપણ થઈ શકતા નથી. તોપણ માયાચારી પુરૂષ પોતાના માયાચારના બળથી મિથ્યા વૈરાગ્ય ભાવના બતાવી શકે છે પરતુ તેની તે મિથ્યા વૈરાગ્યભાવના માયાચારને લીધે નીચ તિર્યંચ યોનિ તથા નિગોદના કારણરૂપ છે. તે વૈરાગ્ય ભાવનાથી આત્માનુ કલ્યાણ કોઈપણ કાળે થવાનુ નથી તેથી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ પર શ્રદ્ધાન ન રાખવુ તેનુ નામ મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ નરકમા લઇ જવાવાળુ છે અને વૈરાગ્યનો પરમ શત્રુ છે. કેમકે જ્યા મિથ્યાત્વ છે ત્યા આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન બીલકુલ હોઇ શકતા નથી અને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપના શ્રદ્ધાન સિવાય વૈરાગ્યભાવના કદીપણ ઉદ્ભવી શકતી નથી. તદ્દુપરાત આ મિથ્યાત્વ સમસ્ત પાપોના મૂળરૂપ છે અને અનંતકાળ સુધી દુઃખ આપવાવાળુ છે. આવીરીતે ભવિષ્યમા ભોગોનુ સેવન કરવાની આકાક્ષા રાખવી તેને નિદાન કહે છે. આ નિદાન પણ લોભની પર્યાય

છે અને લોભ પાપના બાપ સમાન છે. સંસારમાં જેટલા પાપ થાય છે તે સર્વ કંઈ ને કંઈ લોભને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવીરીતે આ નિદાન પણ સમસ્ત પાપોની જડરૂપ છે. આવીરીતે આ માયા, મિથ્યાત્વ, અને નિદાન એ ત્રણે મહાનપાપ ગણાય છે. એ ત્રણે પાપ દેખવામાં તો અત્યંત સુંદર–મીઠા લાગે છે પરંતુ અંદરવરણાના ફળની માફક અત્યંત દુઃખ આપવાવાળા છે. અંદરવરણાનું ફળ દેખાવમાં કંઈક અંશે સુંદર અને ખાવામાં કંઈક મીઠું હોય છે. છતાપણ ઝેરી હોવા છતા અજ્ઞાની પુરૂષ તેને સુંદર અને મીઠું સમજી ખાય છે અને અંતે મરણને શરણ થાય છે. તેવીજરીતે આ ત્રણે શલ્યોને ધારણ કરવા અત્યંત સુંદરઠીક તો લાગે છે પરંતુ તેનું ફળ તો નરક અને નિગોદજ છે. તેથી આ ત્રણે શલ્યો પ્રાણનાશ કરવાવાળા છે, હંમેશા અત્યંત દુઃખ દેવાવાળા છે, અને અજ્ઞાનતાથીજ ઉત્પન્ન થવાવાળા છે એમ આચાર્ય મહારાજે કહેલું છે શલ્ય ધારણ કરવાવાળા મનુષ્યને વૈરાગ્ય ભાવના કદીપણ થતી નથી. તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા સમસ્ત ભવ્યજીવોએ પ્રથમ માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન આ ત્રણે શલ્યો ત્યજી દઈને વૈરાગ્ય ભાવના ધારણ કરવી જોઈએ. આમ કરવાથીજ વૈરાગ્ય ભાવના દૃઢ બને છે

આવો ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય કોને થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**कस्मिन्नरे भवेत् स्वामिन् ! वैराग्ययुतभावना ?**

હે ભગવાન્ ! આ ઉત્તમ વૈરાગ્યયુક્તભાવના કેવા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર-**निर्द्वन्द्वो निर्मदः शान्तः शुद्धचिद्रूपनायक' . स्वानन्दसुखसम्पन्नः पंचाक्षसुखदूरगः ॥९९॥**

ज्ञानवैराग्यसंतुष्टः परधर्मपराङ्मुखः । वैराग्यभावना तस्य भवेत्स्वर्मोक्षदायिका ॥१००॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ સર્વ પ્રકારના કલહથી અને કષાયોથી સર્વથા રહિત છે, જે મોહ, મદ, માયા આદિ સમસ્ત વિકારોથી રહિત છે, અત્યંત શાન્ત છે, જે પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપ આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, જે આત્મજન્ય આનંદ અથવા સુખથી સુશોભિત છે, જે પંચેન્દ્રિયના સુખ અથવા વિષયોથી સર્વથા દૂર રહે છે, જે પોતાના આત્મજ્ઞાન તથા

વૈરાગ્યમા સતુષ્ટ રહે છે અને જે આત્માથી ભિન્ન એવા કર્મોના ઉદયથી ઉદયમાં આવવાવાળા કષાયાદિક ભાવોથી દૂર રહે છે અથવા શરીરાદિક પરપદાર્થોના મોહથી સર્વથા અલગ રહે છે એવા ભવ્યજીવોનુ વૈરાગ્યભાવના સ્થિર–દૃઢ રહે છે અને તે વૈરાગ્યરૂપી ધન સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળુ હોય છે.

ભાવાર્થ—પાચ ઇન્દ્રિયોના વિષય, કષાય, મોહ વગેરે જેટલા આત્માના વિકારો છે તે સર્વ વૈરાગ્યના નાશ કરવાવાળા છે તેથી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરૂષોએ સર્વથી પહેલા તો વિકારોનોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ, શરીર ઉપરથી મમત્વ ભાવને પણ ત્યાગ કરી દવો જોઈએ અને ભોગોપભોગની સર્વ સામગ્રીઓના તેમજ તેમના ઉપભોગ કરવાની સમસ્ત ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દવો જોઈએ. પછી આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ સમ્યગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતા કરતા વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવવો જોઈએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળો (પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર) જે પુરૂષ આવીરીતે આત્મામા વૈરાગ્યભાવ દૃઢ કરે છે તે પુરૂષનુ સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળુ વૈરાગ્યરૂપી ધન હમેશાં વધતુ રહે છે.

હવે વૈરાગ્યને વધારવાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**वर्द्धते हेतुना केन वैराग्यं शर्मदं वद ।**

હે સ્વામિન્ ! આ કલ્યાણ કરવાવાળો વૈરાગ્ય કયા કયા કારણોથી વૃદ્ધિ પામે છે તે કહો.

उत्तर – **मनोवचःकायसुमुण्डनेन पञ्चाक्षचौरादिकदण्डनेन ।**
कषायमोहादिकखण्डनेन कदर्पलोभादिकमर्दनेन ॥१०१॥
वैराग्यपूरः सुखशान्तिनीरः प्रवर्द्धते स्वात्मरसोतिमिष्टः ।
प्रवर्तनेनैव तथान्यथा हि ससारसिंधुश्च विपत्प्रकीर्णः ॥१०२॥

અર્થ—મન, વચન, અને કાય એ ત્રણેનુ મુડન કરવાથી અર્થાત્ એ ત્રણેની સમસ્ત ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી દવાથી, પાચે ઇન્દ્રિયરૂપી ચોરોને દડ આપવાથી, કષાય, મોહ, મદ વગેરેનુ ખડન કરી દેવાથી, અને લોભ તથા કામનુ મર્દન કરી

દેવાથી વૈરાગ્યનો વેગ વધે છે, સુખ અને શાંતિરૂપી જળની વૃદ્ધિ થાય છે અને અત્યંત મિષ્ટ એવા સ્વાત્માનુભૂતિરૂપી સરસ રસની વૃદ્ધિ થાય છે જો પૂર્વોક્ત રીતથી ઉલટી રીતે ચાલવામાં આવે તો મન, વચન અને કાય વશ રહે નહિ, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ થઇ શકે નહિ, કષાય અને મોહ દૂર ન થાય, અને લોભ તથા કામને કાબુમાં આણી ન શકાય તો પછી આ જન્મમરણરૂપી સંસારની વૃદ્ધિ હમેશા થતી રહે.

ભાવાર્થ—આ સંસારી જીવને અનેક પ્રકારે દુઃખ આપવાવાળા કર્મ જ છે મન, વચન અને કાયાની ક્રિયાઓથીજ કર્મોનો આસ્રવ થાય છે જો મન, વચન અને કાયની ક્રિયાઓ સારીરીતે ચાલતી રહે તો કર્મોના આસ્રવ પણ વધુ પ્રમાણમાં થયા કરે અને કર્મોના આસ્રવથી આ વિષમ દુઃખમય સંસારની પણ વૃદ્ધિ થતી રહે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ મન, વચન કાયાને વશ રાખી તેમનાથી પાપમય પ્રવૃત્તિ થવા ન દે અને અનુક્રમથી પુણ્યરૂપી ક્રિયાઓ પણ થવા ન દે એટલે કે મન, વચન કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માનું ચિંતવન કરે અથવા ધ્યાન ધરે ત્યારેજ તેનો વૈરાગ્ય અથવા સુખ, શાંતિ અથવા સ્વાત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખ વૃદ્ધિ પામે છે. જેવીરીતે મન, વચન અને કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ કર્મોના આસ્રવના કારણરૂપ છે તેવીજરીતે ક્રોધ, વિષય, મોહ, લોભ કામ વગેરે આત્માના વિકારો કર્મોના બંધના કારણરૂપ છે. જો કષાયાદિક વિકારો ન થાય તો કર્મોના આસ્રવ કંઇ કરી શકતો નથી કેમકે આત્માની સાથે કર્મોનો સંબંધ કરાવવાવાળા તો કષાયાદિક વિકારોજ છે, અને તેથીજ આ કષાયોને સંસારની વૃદ્ધિના કારણરૂપ માન્યા છે. જ્યારે આત્મા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના આત્માને એ કષાયાદિક વિકારોથી દૂર રાખી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયથી દૂર રાખી શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં લીન રાખે, ત્યારેજ તેનો વૈરાગ્ય અંતિમ સીમા સુધી પહોંચે છે, અને તેજ વખતે સુખ શાંતિ પણ વિકસે છે અને ચિદાનંદમય અતીંદ્રિય આત્મલીનતારૂપી રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મોક્ષઇચ્છુક ભવ્યજીવોએ મન, વચન અને કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ તથા કષાયાદિક વિકારભાવોનો ત્યાગ કરી પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરવી જોઇએ જેથી પરભાવોનો નાશ થાય અને મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય

હવે વૈરાગ્ય સાધકનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—वैराग्यसाधकः कोऽस्ति शर्मदो वद मे गुरो !

હે ભગવન્ ! આ સંસારમાં વૈરાગ્યને સિદ્ધ કરવાવાળો કયો પુરુષ છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर परानन्दः कृपामूर्तिर्जितशत्रुः कुकामहा । अतींद्रियोऽतिसन्तुष्टः सत्यरूपो गतस्पृहः ॥१०३॥
यः स्यादाकाशवच्छुद्धः सः स्याद्वैराग्यसाधकः । ज्ञात्वेति पूर्वरीत्यादिं कुर्वन्तु स्वात्मशोधनम् ॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવને આત્મજન્ય પરમાનંદ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, જે ભવ્યજીવ કૃપાની મૂર્તિ છે, જેણે કામક્રોધાદિક અંતરંગ સર્વ શત્રુઓને જીતી લીધા છે, જેણે સમસ્ત સંસારને દુઃખ આપવાવાળા કામદેવનો પણ નાશ કર્યો છે, જે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોથી અલગ થઈને અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થઈ ગયા છે, જે હંમેશા તેજ અતીન્દ્રિય સુખમાં સંતુષ્ટ રહે છે, જે સત્ય સ્વરૂપ છે, જે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, જે સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓથી અથવા લાલસાથી રહિત છે અને જે નિર્મળ આકાશ સમાન અત્યંત શુદ્ધ છે એવા ભવ્યજીવજ વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે આવીરીતે આત્માને શુદ્ધ કરવાની જે રીત આગળ બતાવવામાં આવી છે તેને સારી પેઠે સમજીને ભવ્યજીવોએ પોતાનો આત્મા અત્યંત શુદ્ધ બનાવવો જોઈએ

ભાવાર્થ—મોક્ષ આપવાવાળો પરમ વૈરાગ્ય ધારણ કરવો તે અત્યંત મુશ્કેલ કાર્ય છે, જે ભવ્યજીવ સંસારના સમસ્ત પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા સમાન સમજીને સંપૂર્ણપણે તેમના ઉપર દયા કરે છે, જે જીવ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોહ, કામ વગેરે કર્મબંધન કરવાવાળા સમસ્ત શત્રુઓને જીતી લે છે, જે કામદેવનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરી બાલકવત્ નિર્વિકારવૃત્તિ ધારણ કરે છે, જે સર્વ પ્રકારની લાલસાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને ભોગોપભોગની સમસ્ત સામગ્રીનો ત્યાગ કરે છે તથા તેથીજ જે પોતાના શુદ્ધ આત્મામાજ પરમાનંદનો અનુભવ કરી અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન રહે છે, અને એમાજ સંતુષ્ટ રહે છે અને નિર્મળ આકાશ સમાન પાપરૂપ ધૂળથી જે ઢંકાતો નથી, અને જે હંમેશા પોતાના આત્માને શુદ્ધ રાખે છે, એવા ઉત્કૃષ્ટ ભવ્યજીવ મોક્ષના સાક્ષાત સાધક વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે અને અંતે તેજ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે એવો પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય ધારણ કરી પોતાના આત્માને પરમશુદ્ધ કરવો જોઈએ જેથી ચિદાનંદમય અનંત સુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય

હવે કોના હૃદયમાં વૈરાગ્ય થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—वैराग्यं शर्मदं केषां वर्तते वद चेतसि ।

હે સ્વામિન્ ! આ કલ્યાણ કરવાવાળો વૈરાગ્ય કોના હૃદયમા થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—अनन्तवारं कृतमेव कार्यं तथा मया कारितमेव निंद्यम् ।
नृजन्मलब्ध्वेति यदेव कर्तुं योग्य तदेवात्र कृतं न मोहात् ॥१०५॥
एवं विचार्यैव निजात्मशुद्धिं कर्तुं सदा यो यतते स्वराज्यम् ।
तस्यैव धीरस्य निजाश्रितस्य वैराग्यवित्तं स्वसुखप्रदं स्यात् ॥१०६॥

અર્થ—" આ સંસારમા અનતવાર મેં નિંદનીય કાર્ય કર્યાં અને કરાવ્યા. આ મનુષ્ય જન્મ પામીને જે યોગ્ય કાર્યો કરવા જોઈએ તે મોહને વશીભૂત થઈ બીલકુલ કર્યા નહિ " આમ ચિંતવન કરવાવાળો જે ધીરવીર અને ફક્ત પોતાના આત્માને આશ્રિત રહેવાવાળો ભવ્યજીવ પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આત્માની શુદ્ધતાથી પ્રગટ થવા-વાળુ સુખરૂપી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો જે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે તેજ પુરૂષને પોતાના આત્માને સુખ આપવાવાળું વૈરાગ્યરૂપી ધન પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમા અનતકાળથી ઇન્દ્રિયોના વિષય અને કષાયાદિક આ જીવની પાછળ લાગેલા છે જેથી આ જીવને અનતવાર નરક નિગોદના દુઃખ ભોગવવા પડ્યા છે તોપણ આ જીવ તેમનો ત્યાગ કરતો નથી અને વારવાર તેમા ફસાઈ જાય છે. હવે નરદેહ અત્યંત મુશ્કેલથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જપ, તપ, કર્મોનો નાશ, ધ્યાન, જ્ઞાન વગેરે આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળા અવશ્ય કાર્ય આ મનુષ્ય જન્મમાજ થઇ શકે છે. તોપણ આ જીવ જપ, તપ કરવામાં ધ્યાન લગાવતો નથી પરતુ મહાદુઃખ આપવાવાળા તેજ વિષય કષાયોમા ફરીથી લાગી જાય છે. પરતુ ઉત્તમ મનુષ્ય જન્મ પામીને

આમ કરવુ અત્યંત અયોગ્ય છે. મનુષ્યજન્મ પામીને તો આ જીવે પ્રથમ તો પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવુ જોઈએ. આ વિષય કષાય તો અનતકાળથી આ જીવને દુઃખ આપે છે તેથી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરી તપશ્ચરણ કરવુ જોઈએ. અને જ્ઞાન ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા ઉચ્ચ પ્રકારનો વિચાર કરી જે પુરૂષ તે વિષય કષાયોને દૂર કરી [ત્યાગ કરી] પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તપશ્ચરણ તેમજ ધ્યાનદ્વારા પોતાના કર્મોને ખપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આવીરીતે પોતાના આત્મજન્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે તથા આ સર્વ કાર્યોમા વિઘ્ન તેમજ ઉપસર્ગ આવવા છતાપણ કદી દ્રવીભૂત થતા નથી તથા શરીરાદિક પરપદાર્થો ઉપરથી સર્વથા મમત્વભાવ છોડી દઈ ફક્ત પોતાના આત્મામાજ લીન થાય છે તેજ મહાપુરૂષને આ વૈરાગ્યરૂપી મોક્ષધનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી પ્રત્યેક જીવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે વિષય કષાયોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ અને આત્મામાં લીન થઈ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે

वैराग्यबोधेन विना प्रमूढो यः कोपि गृह्णाति जिनस्य लिंगम् ॥
तज्जन्म चोक्तं हि निरर्थकं कौ श्रीकुन्थुनाम्ना वरसूरिणोति ॥१०७॥

અર્થ—જે અજ્ઞાની અથવા આત્મજ્ઞાન વિમુખ માણસ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનને ધારણ કર્યા વિના જિનેશ્વરરૂપ ધારણ કરે છે તેનો આ મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ જાય છે એમ આચાર્યવર્ય શ્રીકુંથુસાગરજી કહે છે

ભાવાર્થ—જિનેશ્વર દીક્ષા લઈને અથવા દિગબર અવસ્થા ધારણ કરીને પાછી કમડળ લઈને જે અઠાવીસ મૂલગુણ ધારણ કરે છે તેને જિનલિંગ કહે છે આ જિનલિંગ આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પૈદા થયા સિવાય ધારણ કરી શકાતુ નથી. જે કોઈ પુરૂષ કોઈ કષાયવશાત્ તથા કઈ અંગત સ્વાર્થને લીધે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાય જિનલિંગ ધારણ કરે તે ખરેખર પોતાના મનુષ્ય જન્મને વ્યર્થ રીતે ગુમાવે છે કેમકે એવા પુરૂષના કપડા માત્રજ છુટયા કહેવાય વિષયવાસના અથવા કષાયો છુટી ન કહેવાય તેથી તેમના જીનેશ્વરરૂપ ધારણ કરવાનુ બોલકુલ પ્રયોજન રહેતુ નથી. જિનલિંગ ધારણ કરવાથી

રત્નત્રયની પુષ્ટિ થાય છે. પરતુ વિષય કષાય છુટયા સિવાય રત્નત્રયની વૃદ્ધિ કદીપણુ થતી નથી. આવીરીતે જિનેશ્વરરૂપનુ ફળ તેને મળતુ નથી વસ્ત્રાદિક ત્યજી દેવાથી સસારિક સુખોથી પણુ તેને વચીત રહેવુ પડે છે આથી તે આ લોક તેમજ પરલોકમા પણ ભ્રષ્ટ ગણાય છે અને આમ દુર્લભ નરજન્મને વૃથા ગુમાવે છે. જો કદાચિત વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાન વિના જિનેશ્વરરૂપ ધારણુ કરવાવાળો પુરૂષ પોતાની વિષય કષાયોની ઈચ્છાને લીધે ચારિત્ર તેમજ ઉત્તમ પદથી ભ્રષ્ટ થાય તો તે આ સસારમા નિંદાને પાત્ર થાય છે અને સાથે સાથે આ જૈનધર્મ પણુ નિંદાને પાત્ર થાય છે. આમ પોતાના ઘોર પાપથી તથા જૈનધર્મનુ અપમાન કરાવવાથી તે નરક–નિગોદને પાત્ર બને છે. આથી વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાન સિવાય જિનેશ્વરરૂપ ધારણુ કરવુ જોઈએ નહિં એમ આચાર્યવર્ય કુથુસાગરજી મહારાજનો ઉપદેશ છે.

આવીરીતે આચાર્યવર્ય શ્રીકુથુસાગરજી મહારાજ વિરચિત સુધર્મોપદેશામૃતસારની " ધર્મરત્ન " પં. લાલારામજી શાસ્ત્રીકૃત ભાષા ટીકામા આ વૈરાગ્યના ઉપદેશ આપવાવાળો પહિલો આધિકાર સમાપ્ત થયો.

બીજો અધ્યાય.

स्वर्मोक्षदं पंचगुरुं प्रवंद्य स्वतत्वशून्यस्य पराश्रितस्य ।

तत्वोपदेशः क्रियते हितार्थं श्रीकुन्थुनाम्ना वरसूरिणाथ ॥१०८॥

અર્થ—પછી આચાર્યવર્યશ્રી ૧૦૮ કુન્થુસાગરજી મહારાજ સૌથી પહેલા સ્વર્ગ, મોક્ષ આપવાવાળા અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાચ પરમેષ્ટીને નમસ્કાર કરે છે અને પછી પોતાના આત્મજ્ઞાનથી સર્વથા વંચિત અને શરીર તથા કર્મોને આધીન રહેવાવાળા આ સસારી જીવના કલ્યાણાર્થં યથાર્થ તત્વોના ઉપદેશ કરે છે.

હવે તત્વ જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળાના ચિન્હ વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**किं तत्ववेदिनाश्चिन्ह वद मेऽतत्ववेदिनः ?**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! તત્વોને જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળાનુ શુ ચિન્હ છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**नृदेहधारी पशुदेहधारी तथा सदा नारकिदेहधारी ।**
स्वतत्वशून्यः सुरदेहधारी मत्वेति भ्रमेऽटति वै भवाब्धौ ॥१०९॥
नृदेहभिन्नः पशुदेहभिन्नस्तथा सदा नारकिदेहभिन्नः ।
यस्तत्त्ववेदी सुरदेहभिन्नः सुमन्यमानो वसति स्वभावे ॥११०॥

અર્થ—આ સસારમાં જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે, તે સમજે છે કે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરવાવાળો ફક્ત હુ જ છુ, પશુઓનુ શરીર ધારણ કરવાવાળો પણ હુ જ છુ, નારકીઓનુ શરીર ધારણ કરવાવાળો પણ હુ જ છુ, અને દેવોનુ શરીર પણ ધારણ કરવાવાળો હુ જ છુ આમ સમજીને તે પુરૂષ આ અત્યંત ભયંકર સસારરૂપી સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરે છે. પરતુ જે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માને જાણે છે તે સમજે છે કે આ મનુષ્ય શરીરથી હુ સર્વથા ભિન્ન છુ, આ પશુ શરીરથી પણ હુ સર્વથા ભિન્ન છુ, આ નારકી શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન છુ અને દેવ શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન છુ આમ સમજીને તે ભવ્યપુરૂષ હમેશા પોતાના આત્મિક સ્વભાવમાંજ લીન રહે છે.

ભાવાર્થ— જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે તેનુ લક્ષણ એજ છે કે તે શરીર આદિ પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન માને છે અને તેથી તેમના ઉપર મમત્વભાવ રાખતો નથી. એવા પુરૂષો પોતાના આત્મામાંજ લીન રહે છે અને તેથી તેઓ પોતાનુ આત્મકલ્યાણ જલ્દી કરી દે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે શરીરાદિક પરપદાર્થોનેજ આત્મા માની લઇ તેમના ઉપર મમત્વભાવ રાખી તેમના પાલન પોષણમા લાગ્યો રહે છે અને મહા અશુભ કર્મોના બધ થવાથી નરક નિગોદ આદિ નીચ ગતિઓમા હમેશા પરિભ્રમણ કરે છે આમ એ બંનેનુ લક્ષણ છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને આત્મજ્ઞાનરહિત પુરૂષ સ્ત્રી-પુત્રાદિકને કેવાં માને છે તે વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—स्वात्माभिज्ञोनभिज्ञो वा भार्यादिं मन्यते कथम् ?

અર્થ—પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળા સ્ત્રી–પુત્રાદિકને કેવા માને છે તે હે સ્વામિન્ ! કૃપા કરીને કહો

उत्तर—**भार्यापि पुत्रोप्यहमेव बंधुः स्वामीति सर्वत्र च मन्यमानः ।**
स्वतत्त्वशून्यः स्वपरात्मबोधाभावाद्भवाब्धौ पततीह भीमे ॥१११॥
यस्तत्त्ववेदी स्वपरात्मबोधो भार्यापि बंधुस्तनयोपि नाहम् ।
सुमन्यमानः सुखदे स्वभावे सिद्धालये तिष्ठति सर्वकालम् ॥११२॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે તે સમજે છે કે હુંજ સ્ત્રી છુ, હુંજ પુત્ર છુ, હુંજ ભાઈ છુ, હુંજ સ્વામી છુ, હુંજ દાસ છુ. આમ સમજવાવાળો જીવ નથી આત્માના સ્વરૂપને જાણતો કે નથી પુદ્‌ગલાદિક પરપદાર્થોને જાણતો. તે સ્વપરભેદ વિજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત હોય છે જેથી તેને આ વિષય સંસારરૂપી સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરવુ પડે છે. પરતુ જે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે તે પુદ્‌ગલાદિક પરપદાર્થોના સ્વરૂપને પણ જાણે છે તે તત્વજ્ઞાની પુરૂષ સમજે છે કે હુ સ્ત્રી નથી, પુત્ર નથી, ભાઇ નથી, સેવક પણ નથી. આવીરીતે પોતાના આત્માને શરીરાદિકથી બિલકુલ ભિન્ન માનીને તે પુરૂષ હમેશા સુખ આપવાવાળા સિદ્ધાલય સ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવમાંજ નિવાસ કરે છે.

ભ.વાર્થ—હુ સ્ત્રી છુ, હુ પુત્ર છુ, હુ ભાઇ છુ, હુ સ્વામી છુ વગેરે કલ્પના મિથ્યા છે. કેમકે આ આત્મા સ્ત્રી પર્યાયરૂપ અથવા પુત્રપર્યાયરૂપ વાસ્તવિક રીતે તો નથી આત્મા આત્માજ રહે છે પરંતુ કર્મના ઉદયથી અશુદ્ધ આત્મા પુદ્‌ગલ સાથે મલવાથી પુત્રપર્યાય અથવા સ્ત્રીપર્યાયરૂપ માલુમ પડે છે. પરતુ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળા જીવ ૬૭॥

તેને આત્માજ સમજે છે અને તેથી તેઓ આત્માનુ કલ્યાણ કરી શકતા નથી આત્મતત્વ જાણવાવાળા પુરૂષ તો સર્વ પર્યાયોને આત્માથી અલગ માને છે અથવા એ સમસ્ત પર્યાયોથી આત્મા અલગ છે એમ સમજે છે અને આથીજ તે આ સર્વ ઉપરથી મમત્વનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મિક કલ્યાણમા લાગી જાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને અનાત્મજ્ઞાની શરીરાદિકને કેવું સમજે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**स्वपरज्ञानशून्यश्च तन्वादिं मन्यते कथम् ।**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જે પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી અને પુદ્‌ગલાદિક પરપદાર્થોના સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી તે શરીરાદિકને કેવા માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**स्यान्निश्चयो मे भुवि देह एवास्म्यहं ह्यबोधादहमेव देहः ।**
इत्येव मूढः खलु मन्यमानस्तत्पोषणार्थं यतते यथेष्टम् ॥११३॥
भवामि नाहं च कदापि देहो देहोपि मद्रूपसमश्च न स्यात् ।
यस्तत्ववेदीति सुमन्यमानः स्यात्स्वात्मगुप्तश्च शशीव कान्त्याम् ॥११४॥

અર્થ—આ શરીરજ હુ છુ, અને હુજ શરીરરૂપ છુ. આ મારૂ જ્ઞાન અત્યત નિશ્ચયાત્મક છે. અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનવશાત્ એમ માને છે. અને તેથીંજ આ શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે પોતાના ઈચ્છાનુસાર હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. પરતુ જે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે એમ માને છે કે હુ અથવા મારો આત્મા કદીપણ શરીરરૂપ હોઇ શકતો નથી, અને આ પુદ્‌ગલરૂપી શરીર કદીપણ આત્મરૂપ હોઇ શકતુ નથી. જેવીરીતે ચાદની રાત્રિથી ચંદ્રમા ભિન્ન છે તેવીજરીતે ભવ્યજીવ પોતાના ગુપ્ત આત્માને શરીરાદિકથી સર્વથા ભિન્ન માને છે.

ભાવાર્થ—શરીર જડ છે અને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનમય છે. જ્યારે શરીરમાથી આત્મા અલગ થઇ જાય છે ત્યારે શરીર તો અહિંજ પડ્યુ રહે છે અને આત્મા અલગ થયા પછી બીજી પર્યાયમા ચાલ્યો જાય છે. આત્માના અલગ

યા પછી તે શરીરમાં ચેતના તથા જ્ઞાનશક્તિ રહેતી નથી ચેતનાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ ન રહેવાથીજ તે શરીરમા સુખ દુ:ખનો અનુભવ થતો નથી આ સર્વ બાબતથી એટલુ તો સિદ્ધ થાય છે કે આ શરીર આત્માથી તદ્દન અલગ છે અને આત્મા આ શરીરથી તદ્દન અલગ છે. તેથી જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ કરે છે અને જે પુરૂષ શરીર અને આત્માને એક માને છે તે પુરૂષ મિથ્યાજ્ઞાની હોવાથી તથા તે શરીરના પાલન-પોષણ માટેની મિથ્યા ક્રિયાઓ કરવાથી આ સસારમા પરિભ્રમણ કરે છે. એમ સમજીને તેણે આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવુ જોઈએ અને તેનુ કલ્યાણ કરવા માટે શરીરાદિક ઉપરથી મમત્વ-ભાવ છોડી દઈ જપ, તપ તથા આત્મધ્યાનમા લાગવુ જોઈએ. એજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

હવે આત્માને શરીરરૂપ માનવાવાળા અને શરીરરૂપ ન માનવાવાળા કેવા હોય છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—यस्य देहात्मबुद्धिः स्यात्स जीवः कीदृशो वद ?

અર્થ—હે ભગવાન્ ! જે પુરૂષની બુદ્ધિ શરીરરૂપ થઈ જાય છે અથવા જે આત્માને શરીરરૂપ માને છે તે કેવો હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**यस्यास्ति जन्तोर्वपुगात्मबुद्धिर्यथार्थदृष्ट्या स खलश्च दुःखी ।**
यस्तत्त्वशून्यश्च्युतधर्मकर्मा मन्ये स दीनश्च सदैत्यभागी ॥११५॥
यस्यास्ति जन्तोश्च निजात्मबुद्धिर्यथार्थदृष्ट्या हि सुखी स धीरः ॥
यस्तत्त्ववेदी निजधर्मलीनो मन्ये ततोहं भुवने स वीरः ॥११६॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના શરીરને આત્મસ્વરૂપ માને છે તે પુરૂષ યથાર્થદૃષ્ટિથી આત્મજ્ઞાન વિહોણો છે. અને તેથી તે દુષ્ટ છે, દુ ખી છે, અને ધર્મકર્મથી સર્વથા રહિત છે. એવા પુરૂષને અને (ગ્રંથકર્તા) અત્યંત દીન અથવા ભાગ્યહીન

સમજીએ છીએ. એવીરીતે જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિને આત્મસ્વરૂપજ માને છે અથવા પોતાના આત્માને શરીરથી ભિન્ન માને છે તે યથાર્થદૃષ્ટિથી આત્મતત્વને જાણવાવાળો છે તથા સુખી છે, ધીરવીર છે, અને પોતાના આત્મધર્મમા લીન રહેવાવાળો છે એમ માનવામા આવે છે. આ સસારમા તેવાજ પુરૂષો ધીરવીર મનાય છે

ભાવાર્થ—આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ મનુષ્યજ શરીરને આત્મા માને છે. અને તેથી મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી તે સસારમા પરિભ્રમણ કરે છે અને મહાદુઃખ થાય છે તેથી આ જીવ મિથ્યાજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવુ જોઈએ અને આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને તેનુ કલ્યાણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

હવે શરીરને સુખી માનવાવાળાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न — देहं सुखप्रद देव मन्यते स च कीदृशः ?

અર્થ—હે દેવ ! જે પુરૂષ આ શરીરજ સુખ આપવાવાળુ છે એમ માને છે તેનુ સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહો

उत्तर — **स्वदेह एवास्ति सुखादिहेतु मूर्खश्च मोहादिति मन्यमानः ।**
तद्रक्षणार्थं यतते तरां हि त्यक्त्वा स्वधर्मं निजसौख्यमूलम् ॥ १७॥
ससारदु खस्य च मुख्यहेतुः स्याद्देह एवेति सुमन्यमानः ।
यस्तत्त्ववेदी तनुपोषणे न दक्षो भवेत्स्वात्मविचारणे च ॥ १८॥

અર્થ—મૂર્ખ માણસ [અજ્ઞાની માણસ] પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખના કારણરૂપ પોતાના આત્મધર્મનો તો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના મોહની તીવ્રતાને લીધે આ શરીરનેજ અનેક દુખોનુ કારણ માને છે તથા તેની રક્ષા કરવાનો અહોરાત્ર પ્રયત્ન કરતોજ રહે છે પરતુ આત્મતત્વને જાણવાવાળા ભવ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો આ શરીરનેજ સસારના દુખોના મુખ્ય કારણરૂપ માને છે. અને તેથી તે આ શરીરના પાલનપોષણ માટે બીલકુલ ધ્યાન આપતોજ નથી પરતુ પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાજ પોતાની ચતુરાઈ વાપરે છે

ભાવાર્થ—વાસ્તવિક રીતે જોવામા આવે તો આ સસારમા આ શરીરજ અનેક પ્રકારના દુ:ખો આપવાવાળુ છે આ શરીરનુ પાલનપોષણ કરવા માટેજ આ જીવ અનેક પ્રકારના પાપ કરે છે, અને તે પાપોને લીધે નરક નિગોદમા દુ:ખ સહન કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ એમજ માને છે અને એમજ અનુભવી રહેલ છે આથી તે આ શરીરને પોતાના આત્માની સર્વથા અલગજ માનીને તેનુ પાલનપોષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી પરતુ પોતાના શુદ્ધ આત્માનુજ ચિંતવન કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી આ શરીરનેજ અત્યંત સુખ આપવાવાળુ માને છે અને તેથી તેનુ પાલનપોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારની પાપમય પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી ભવ્ય પુરૂષોએ પ્રથમમા પ્રથમ તો આત્માના સ્વરૂપને જાણવુ જોઈએ. અને પછી તેના શુદ્ધ કરવા માટે અથવા તેને લાગેલ કર્મોના નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ માર્ગ આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળો છે.

હવે અજ્ઞાનીજ ઇન્દ્રીયસુખની પ્રશંસા કરે છે તે કહે છે—

प्रश्न—**अक्षसौख्यप्रशंसां कौ कः करोति गुरो वद ?**

હે સ્વામિન્ ! આ સસારમા ઇન્દ્રીયજન્ય સુખોની પ્રશસા કોણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**चित्ताक्षसौख्येन विवंचितो य. स तत्प्रशंसां सततं करोति ।**
लीनः प्रमूढः खलु तेषु मुक्त्वा भृगीव पद्मे निजजीवनाशाम् ॥११९॥
यस्तत्त्ववेदी निजधर्मनिष्ठो ह्यवंचितो यश्च मनोक्षसौख्यैः ।
स तत्प्रशंसां न करोति धीरः स्वप्नेपि शक्रश्च यथा कुबुद्धेः ॥१२०॥

અર્થ—જેવીરીતે ભ્રમરો પોતાના જીવનની આશાઓને ત્યજી દઈને કમળ ઉપર લીન થાય છે તેવીરીતે જે સસારી જીવ ઇન્દ્રિય તથા મનના સુખોથી ઠગાતા હોવા છતાંપણ તેમાજ સદા લીન રહે છે તેજ અજ્ઞાની અથવા આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો પુરૂષ ઇન્દ્રિય અથવા મનના સુખોની પ્રશસા કરે છે. તથા જેવીરીતે ઇન્દ્ર કોઈપણ દિવસ કુબુદ્ધિની અથવા

મિથ્યાજ્ઞાનની પ્રશસા કરતા નથી, તેવીરીતે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળા તથા આત્માના ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મોમા હમેશા લીન રહેવાવાળો જે પુરૂષ તે ઇન્દ્રિય અથવા મનના સુખોથી ઠગી શકતો નથી, તે ધીરવીર પુરૂષ તે ઇન્દ્રિય અને મનના સુખની પ્રશસા કરતા નથી.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિય અને મનના સુખ આ જીવને દુઃખ આપવાવાળા છે આ ઇન્દ્રિયોના સુખોમા મગ્ન રહેવાવાળા જીવ આ લોક તેમજ પરલોકમા અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવે છે. દાખલા તરીકે હાથી સ્પર્શન ઇન્દ્રિયને વશ થઈ પોતાની સ્વતન્ત્રતા ગુમાવી બેસે છે. અને વધ તથા બધનના અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવે છે. રસના ઇન્દ્રિયને વશ થઈ માછલી પોતાનો કઠ છોલાઈ જવાથી મરી જાય છે. ઘ્રાણ અથવા નાસિકા ઇન્દ્રિયને વશ થઈ ભ્રમરો કમળની પાખડીના બીડાઈ જવા છતા પોતે ન ઉડવાથી કમળને ન ત્યજવાથી મરણને શરણ થાય છે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને વશ થઇ પતગીઉ દીવા પર ઝપલાવે છે અને પોતાની જાતને દીવામા હોમવાથી મરણ પામે છે અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયને વશ થઇ સારગી વગાડનાર પારધીને સારગી વગાડતો સાભળી હરણ ઉભુ થઈ જાય છે અને અત્યંત મુગ્ધ થઇ જવાથી પારધી તેને મારી નાખે છે જ્યારે એક એક ઇંદ્રિયને ધારણ કરવાવાળા જીવ આટલુ દુઃખ પામે છે ત્યારે પાચે ઇન્દ્રિયોને ધારણ કરવાવાળો જીવ આ મનુષ્ય આ લોક તેમજ પરલોકમા કેટલા દુઃખો ભોગવતો હશે તે તો ફક્ત સર્વજ્ઞ ભગવાનજ જાણે આથી ભવ્યજીવનુ કર્તવ્ય છે કે તેઓએ ઇન્દ્રિયોના વિષયમા ન તો લોભ કરવો જોઈએ અને ન તો તેમની પ્રશસા કરવી જોઇએ

હવે મૂખ તથા જ્ઞાની પોતાનો સમય કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**मूर्खस्य ज्ञानिनः कालः कथं याति गुरो वद ।**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! મૂર્ખ તથા જ્ઞાની પુરૂષ પોતાનો સમય કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—**नि सारवार्तां निजतत्त्वशून्यां सतापदात्रीं सततं प्रकुर्वन् ।**
अमूल्यकालं शिशुवद् वृथा हि हनात्मबुद्धिर्गमयत्यवश्यम् ॥१२१॥

नि:सारवार्तां निजतत्त्ववेदी त्यक्त्वा प्रकुर्वन् निजतत्त्वचर्चाम् ।
कालं स्वकीयं गमयत्यवश्यं लौकान्तिको वत्स ! यथात्मतृप्तः ॥१२२॥

અર્થ—હે વત્સ ! જેવીરીતે બાલક પોતાનો અમૂલ્ય સમય રમત ગમતમા ગુમાવી દે છે તેવીજરીતે જેની આત્મજ્ઞાનરૂપી બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ગઇ છે એવો અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાનો સમય અનેક પ્રકારના સતાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી તેમજ આત્મતત્વની ચર્ચાથી સર્વથા રહિત એવી નિઃસાર વાત અથવા અહીતર્હીના વ્યર્થ વાતોમા ગુમાવી દે છે. પરતુ જેવીરીતે આત્મસ્વરૂપમા તૃપ્ત રહેવાવાળા લૌકાન્તિક દેવ આત્મતત્વની ચર્ચા કરવામાજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે તેવીરીતે આત્મતત્વને જાણવાવાળો પુરૂષ નિ:સાર અહીતર્હીના વાતનો ત્યાગ કરી ફક્ત પોતાના આત્માના સ્વરૂપની ચર્ચામાજ પોતાનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સસારમા ઘણા માણસો તો એવા હોય છે કે જેઓ આખો દિવસ ગપ્પા મારવામાજ આખો દિવસ વ્યતીત કરે છે પરતુ તે ગપ્પાથી નથી પારમાર્થિક ઉન્નતિ થતી કે નથી લૌકિક ઉન્નતિ થતી એવા માણસોનુ' જીવન એળેવ્યર્થ-ગયુ એમ સમજવુ જોઈએ ઘણા માણસો લૌકિક કાર્યોમાજ લાગ્યા રહે છે અને પરલોક સબંધી બીજુ કોઇપણ કાર્ય કરતા નથી. એવા જીવો પણ રાતદિવસ પાપ બાધ્યાજ કરે છે કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે જે લૌકિક કાર્યની સાથે સાથે દાન પૂજા વગેરે થોડા થોડા પારલૌકિક કાર્યો પણ કરે છે પરતુ તેવા મનુષ્યોનો ઘણોખરો સમય તો લૌકિક કાર્ય અથવા પાપમય પ્રવૃત્તિમાજ જાય છે જે મનુષ્યને આત્મતત્વનુ જ્ઞાન થાય છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરૂષ પોતાનો ઘણોખરો સમય તો દાન, પૂજા અથવા આત્મતત્વની ચર્ચામાંજ વ્યતીત કરે છે તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરૂષ-રત્નત્રયને ધારણ કરવાવાળો પુરૂષ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ચિંતવન કરવામાજ સમય વ્યતીત કરી જલદી મોક્ષ મેળવે છે. આથી ભવ્યજીવોએ પોતાનો સમય આત્મતત્વનુ ચિંતવન કરવામાજ વ્યતીત કરવો જોઈએ આજ માત્ર આત્મકલ્યાણનો ઉપાય છે.

હવે પરપદાર્થોના સ્વરૂપને અલભ્ય કોણ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—दृष्ट्वेत्यन्यस्वरूपं चालभ्यं को मन्यते वद ।

હે ભગવાન્ ! પરપદાર્થોને જોઈને તે અલભ્ય છે એમ કોણ માને છે તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—**स्वतत्त्वशून्येन विलोक्यते यत् तत्तत्स्वरूपं सकलं परेषाम् ।**
पूर्वं ह्यलब्धं हृदि मन्यमानः तत्सेवनार्थं यतते यथेष्टम् ॥१२३॥
निजान्यरूपादिविदा हि यद् यद् रूपं परेषां प्रविलोक्यते तत् ।
अनन्तवार च मयेति दृष्टं विचार्य मुक्त्वा रमते स्वराज्ये ॥१२४॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્મજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે તે પરપદાર્થોનુ જે જે સ્વરૂપ દેખે છે તેને પોતે સર્વથા અલભ્ય-પહેલા કદી ન પ્રાપ્ત થયુ હોય એવુ માને છે. અને પહેલા કદી પણ પ્રાપ્ત થયુ નથી તેવુ માનીને તેનુ સેવન કરવાને માટે અત્યત પ્રયત્ન કરે છે પરતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે અને પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોનુ પણ સ્વરૂપ જાણે છે તે પરપદાર્થોનુ જે જે સ્વરૂપ દેખે છે તેને અનતવાર દેખેલ અને પ્રાપ્ત થએલ માને છે, અને આમ વિચાર કરીને તે સર્વનો ત્યાગ કરી દે છે અને પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમા હમેશા લીન રહે છે

ભાવાર્થ—આ સસારમા પરિભ્રમણ કરતા કરતા આ જીવને અનંતાનત સમય થઇ ગયો છે આ જીવે સ્વર્ગમાં પણ અનતવાર જન્મ લીધો છે અને મનુષ્ય તિર્યંચ ગતિમા પણ અનતવાર જન્મ લીધો છે. આ જીવ અનેકવાર રાજા થયો, પ્રજા થયો, ધનવાન થયો, ગરીબ થયો, અત્યંત સુદર પણ થયો અને સંસારની પુદ્ગલપર્યાયો પણ ભોગવી છેવટે એટલે સુધી કે આ સસારમા એવી કોઈપણ વસ્તુ નથી કે જે આ જીવે મેળવી ન હોય એવી અવસ્થામા કોઈપણ વસ્તુ-પદાર્થ અલભ્ય અથવા કદીપણ પ્રાપ્ત ન થયો હોય એવો ન કહી શકાય. પરતુ આ વાત તો તેજ સમજી શકે છે કે જે તે પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે. અને તેથી આત્મા અને પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરૂષ તે સમસ્ત પદાર્થોને તેમજ ભોગોપભોગોના સાધનોને અનંતવાર પ્રાપ્ત થવાવાળા માને છે અને તેથીજ તે સર્વનો ત્યાગ કરે છે અને કોઈપણ દિવસ પ્રાપ્ત ન થએલ એવા આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપમા લીન બને છે જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને તેમજ પુદ્ગલ આદિ પરપદાર્થના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ મિથ્યાજ્ઞાની હોવાથી પ્રત્યેક પુદ્ગલની પર્યાયોને કદીપણ પ્રાપ્ત ન

થાય એવી માનીને તેનુ સેવન કરવાનો યથેષ્ટ પ્રયત્ન કરે છે તથા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી આ સંસારમાજ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. તેથી તે સર્વ બાબત સમજીને ભવ્યજીવોએ પરપદાર્થોનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને આત્મતત્વમા લીન થઈ જવુ જોઈએ એજ મોક્ષનો ઉપાય છે.

હવે જે પુરૂષ આત્માને પુદ્‌ગલદ્વારા પ્રેરિત માને છે તેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**परेण प्रतिपाद्योऽस्मि ह्येवं को मन्यते गुरो ?**

હે સ્વામિન્ ! હવે આત્માને પુદ્‌ગલદ્વારા પ્રેરિત કોણ માને છે તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—**मया परोऽय प्रतिपाद्यते च परेण चाहं प्रतिपादितोऽस्मि ।**
भवत्यबोधादिति मन्यमानः शठः स संकल्पविकल्पकर्ता ॥१२५॥
मया परो न प्रतिपाद्यते को परेण नाहं प्रतिपादितोऽस्मि ।
स्यात्तत्त्ववेदीति सुमन्यमानः समस्तसंकल्पविकल्पहन्ता ॥१२६॥

અર્થ—આ સસારમા હુ અન્ય પુદ્‌ગલાદિક પદાર્થોને પ્રેરણા આપુ છુ અને પુદ્‌ગલાદિક પદાર્થ મને પ્રેરણા આપે છે. આવીરીતે અજ્ઞાનને લીધે માનવાવાળો પુરૂષ ખરેખર મૂર્ખ છે અને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પોનો કર્તા છે. એમ માનવુજ ઘટે પરતુ જે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે તે તો માને છે કે હુ પુદ્‌ગલાદિક પદાર્થોને પ્રેરણા આપી શકતો નથી અને પુદ્‌ગલાદિક પદાર્થો પણ મને પ્રેરણા આપી શકતા નથી અને આમ માનવાને લીધે તે સમસ્ત સંકલ્પ વિકલ્પોનો નાશ કરવાવાળો મનાય છે

ભાવાર્થ—આ સસારી આત્મા જ્યારે કોઈપણ કામ કરે છે, કોઈ ઘડાને એક સ્થાનથી ઉઠાવીને બીજા સ્થાન પર મૂકે છે, અથવા કોઈ ગાડીને ધકેલીને બીજે સ્થાને મૂકે છે અથવા મકાન બનાવે છે અથવા બીજુ કોઈપણ કાર્ય કરે છે તો તે એમજ સમજે છે કે આ કામ મેં અથવા મારા આત્માએ કર્યું છે. પરતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામા આવે તો આત્મા

કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી. પુદ્ગલનુ બનેલ આ શરીરજ સર્વ કાર્ય કરે છે. એવીજરીતે આ સસારી જીવ કોઇ ગાડીમા બેસીને એક ગામથી બીજે ગામ જાય છે તો સમજે છે કે આ ગાડીએ મને અહિં પહોંચાડી દીધો. પરતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો ગાડી શરીરને પહોંચાડે છે આત્માને તો કોઈ બાંધી પણ શકતું નથી. તેથી કહેવુ જોઈએ કે આ જીવની જે આવી વિપરીતરૂપી બુદ્ધિ થઇ રહી છે તે માત્ર તેની અજ્ઞાનતાને લીધેજ અને તેથીજ આચાર્યોએ તેને અજ્ઞાની અને મૂર્ખ ગણેલ છે. જે મૂર્ખ પુરૂષ આમ માને છે તે પુરૂષ આ સસારમા અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા કરે છે, તે સમજે છે કે આ મકાન મેં બનાવરાવ્યુ છે તેથી હુ તેનો માલીક છુ, આ પુત્રે મારા લીધે જન્મ લીધો તેથી તે મારો પુત્ર છે, હુ તેનો પિતા છુ. આવીરીતે અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે અને તે સંકલ્પવિકલ્પોને લીધેજ તેમના ઉપર મોહ કરે છે અને મોહને લીધે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરક નિગોદાદિકમા પરિભ્રમણ કરે છે. પરતુ જે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે કર્મ, શરીર આદિ સમસ્ત પુદ્ગલોને પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન માને છે તથા આત્માને તે સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન માને છે અને તેથી તે પુદ્ગલના કાર્યમા આત્માનો સકલ્પ કરતો નથી અને આત્મામા પણ કોઇ પુદ્ગલનો સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો નથી. તે પુદ્ગલને પુદ્ગલ સમજે છે અને આત્માને આત્મા સમજે છે તેથી તે કોઈ કર્મથી બધનરૂપ નથી તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવ્યપુરૂષોએ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ સમજીને કોઈપણ પરપદાર્થો ઉપર મોહ કરવો ન જોઇએ સમસ્ત પદાર્થોમા ઉત્પન્ન થવાવાળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મામા લીન થવુ જોઈએ આજ કર્મોને નાશ કરવાનો ઉપાય અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે

હવે ત્યાગ અને ગ્રહણ કરનાર વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—त्यागग्रहणचिन्तां च कः करोति विभो वद ?

હે સ્વામિન ! આ સંસારમા ત્યાગ કરવાની અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા કોણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—त्यजामि गृह्णामि परं स्ववस्तु मिथ्याग्रहैर्ग्रस्तजनः सदेति ।
तदेव कर्तुं यतते प्रमुक्त्वा स्वानन्ददं स्वात्मपदं पवित्रम् ॥१२७॥

आदौ गृहीतं किमपि स्ववस्तु योग्यं गृहीतं हृदि मन्यमानः ।
त्यागस्य चिन्तां ग्रहणस्य मुक्त्वा यस्तत्त्ववेदी रमते स्वभावे ॥१२८॥

અર્થ—જે પુરૂષ અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહો કરવાવાળો હોય છે તે પુરૂષ પોતાના આત્મજન્ય અનતસુખ આપવાવાળા અને પરમપવિત્ર એવા આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે. અને "હુ પરપદાર્થોનો ત્યાગ કરૂ છુ અને પોતાના આત્મતત્વને ગ્રહણ કરૂ છુ" આમ ચિતવન કરીને ત્યાગ અથવા ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરતુ જે પુરૂષને કોઇપણ પ્રકારનો મિથ્યા આગ્રહ હોતો નથી તે તો સૌથી પહેલા તો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે અને એમ માને છે કે "મેં જે આ આત્માનુ શુદ્ધસ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું છે તે ખરેખર યોગ્ય અને સર્વોત્તમ છે." તેથી તે કોઇપણ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાની અથવા ત્યાગ કરવાની ચિંતા કરતો નથી. ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા છોડી દઈને આત્મતત્વને જાણવાવાળો તે પુરૂષ ફક્ત પોતાના આત્મામાજ લીન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી આ જીવ ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા કરે છે ત્યાંસુધી તે તે ચિંતામાજ મગ્ન રહે છે. ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળો માણસ આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. જે પુરૂષ પરપદાર્થોનો સર્વથા ત્યાગ કરી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે તે પુરૂષ તે સમસ્ત ચિંતાઓથી દૂર થઇ શકે છે. અને તેજ પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વ-સ્વભાવમા [શુદ્ધ સ્વભાવમા] લીન થઇને તથા સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરી તેજ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવમાજ નિમગ્ન રહે છે. તેથી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવા માટે દરેક ભવ્યજીવોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્માને માટે હિતકર—કલ્યાણકારક છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની આત્માની સત્તા કયાં કયાં માને છે તે વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**स्वात्मानं मन्यते मूढः क्व वा ज्ञानी प्रभो वद ।** ॥ ૭૭ ॥

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને કહો કે જ્ઞાની પુરૂષ આત્માની સત્તા કયાં માને છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ આત્માની સત્તા કયા માને છે.

उत्तर—स्वात्मा सदा तिष्ठति मे शरीरे स्वतत्त्वशून्यः किल मन्यमानः ।
तद्रक्षणार्थं विषमन्यथाद करोति पापं प्रविहाय नित्यम् ॥१२९॥
यस्तत्त्ववेत्यात्मनि शुद्धबुद्धः स्वात्मा सदा तिष्ठति शुद्ध एव ।
सुमन्यमानः स्वसुख प्रभुजन् प्रत्यक्षमेव प्रतिभाति देवः ॥१३०॥

અથ—જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે એમજ સમજે છે કે આ મારો આત્મા હમેશા શરીરમાજ રહે છે, તેમ માનવાથી તે પોતાની નીતિ તેમજ ધર્મનો ત્યાગ કરી દે છે અને શરીરની રક્ષા કરવાને માટે અત્યત ભયંકર અને મહા-દુઃખ આપવાવાળા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરતુ જે પુરૂષ આત્મતત્વનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એપજ માને છે કે આ મારો શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા હમેશા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાજ વિરાજમાન રહે છે. એમ માનીને તે આત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ કરે છે અને આવીરીતે તે પ્રત્યક્ષ અરહંતદેવની માફક સુશોભિત બને છે

ભાવાર્થ—આત્મા એક અલગ પદાર્થ છે અને શરીર પુદ્‌ગલદ્રવ્ય છે. પુદ્‌ગલ પોતાના પ્રદેશોમા રહે છે અને ચૈતન્યમય આત્મા પોતાના પ્રદેશોમા રહે છે જો કે બાહ્ય રીતે તો શરીર અને આત્મા એ બન્ને એકજ દેખાય છે છતા વાસ્તવિક રીતે તો શરીર અને આત્મા એ બ ને અલગજ છે. તેથી શરીરને આત્માનો આધાર માનીને તેની રક્ષા કરવી તથા તેનુ રક્ષણ કરવા માટે અનેક પાપરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી તે માત્ર અજ્ઞાનતાજ છે ભવ્યજીવોએ એવી અજ્ઞાનતાથી સર્વથા દૂર રહેવુ જોઈએ અને આત્માને જળકમળની માફક શરીરથી તદ્દન અલગ માનીને તેને શુદ્ધ કરવા માટે નાનાવિધ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ વાસ્તવિક રીતે જોતા તો સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે આ શરીરજ આત્માને શુદ્ધ થવા દેતુ નથી. તેથી જ્યાસુધી આ શરીરનુ અસ્તિત્વ રહે છે ત્યાસુધી આત્મા બીલકુલ શુદ્ધ થઇ શકતો નથી આથી શરીરના અને શરીર ઉત્પન્ન કરવામા કારણભૂત એવા કર્મોનો સર્વથા નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને તેજ આત્મિક કલ્યાણનુ સાધન છે (ભવ્યજીવોએ અનેક વસ્તુઓના ભોગે પણ આ સાચા સાધનને માટે નિશદિન પ્રયત્ન કરવો જોઇએ)

હવે કોનો પરિશ્રમ સફળ અથવા નિષ્ફળ જાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—परिश्रमश्च कस्य स्यात्सफल विफल वद ?

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! આ સસારમા કોનો પરિશ્રમ સફળ મનાય છે અને કોનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ મનાય છે તે વિષે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—जडे शरीरे प्रविलोकनार्थं निजस्वरूपं यतते प्रमूढ' ।
निजस्वरूपस्य तथाप्यलाभात् परिश्रम' स्याद्विफलश्च तस्य ॥१२१॥
चैतन्यरूप परभावभिन्नं चैतन्यरूपे प्रविलोकनार्थम् ।
यस्तत्त्ववेदी यतते तनश्च परिश्रमः स्यात्सफलो हि तस्य ॥१२२॥

અર્થ—જે પુરૂષ આ જડ શરીરમા પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ નિહાળવા પ્રયત્ન કરે છે તે ખરેખર મૂર્ખ છે તે કોટિ ઉપાય કરે તોપણ આ જડ શરીરમા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ નિહાળી શકતો નથી. તેથી તેનો સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય છે. પરતુ જે પુરૂષ પુદ્ગલાદિક સર્વ પદાર્થથી અલગ એવા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્માને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાંજ દેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે આત્મતત્વને જાણવાવાળો ગણાય છે અને તેનો પ્રયત્નજ સફળ મનાય છે.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ ઘોરતપશ્ચરણ કરવા છતાપણ આ જડ શરીરમાજ આત્મતત્વને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શરીર જડ છે, આત્મતત્વથી સર્વથા રહિત છે તેથી તેમા [શરીરમા] આત્માની પ્રાપ્તિ કદીપણ થઈ શકતી નથી. તેવા પુરૂષો ઘોર તપશ્ચરણ કરે તોપણ તેમના તપશ્ચરણાદિ તદ્દન વ્યર્થ જાય છે પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે, તે આત્માને શરીરાદિક પરપદાર્થોથી સર્વથા અલગજ માને છે તે પુરૂષ આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યમય માને છે અને શરીરને તદ્દન જડ માને છે અને શરીર તરફ બીલકુલ પણ ધ્યાન આપતો નથી. તે તો આ શરીરને ત્યાજ્ય અને દુઃખ દેવાવાળું તથા આત્માનું અકલ્યાણ કરવાવાળુ માને છે. તેથી તે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આ-

ત્માને આત્મામાંજ નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે તો સમજે છે કે આ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને તો કર્મોએ ઢાકી દીધુ છે. જ્યાંસુધી તે કર્મોને નષ્ટ કરવામા નહિ આવે ત્યાંસુધી આત્માનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થવાનુ નથી. તેથી આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો પુરૂષ કર્મોના નાશ કરવા માટે વહેલામાં વહેલી તકે પ્રયત્ન કરે છે કર્મોમા પણ સૌથી પ્રબળમાં પ્રબળ તો મોહનીય કર્મ છે અને મોહનીય કર્મમા પણ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને ઢાકવાવાળુ દર્શન મોહનીય કર્મ છે. દર્શન મોહનીય કર્મનો નાશ કર્યા પછી ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આવીરીતે જ્યારે મોહનીય કર્મનો નાશ થાય છે અથવા મોહનીય કર્મ શાંત પડે છે ત્યારે તેનો શુદ્ધ આત્મા આપોઆપજ પ્રગટ થાય છે. અને આવીરીતે તેનો સમસ્ત પરિશ્રમ સફળ થાય છે તેથી પોતાનો પરિશ્રમ સફળ બનાવવા માટે પ્રથમમા પ્રથમ તો મોહનીયકર્મનો નાશ કરવાનો ભવ્યજીવોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તેજ મોક્ષનો ઉપાય છે

હવે પોતાના આત્માને જે સ્વસંવેદ [પોતાનાજ અનુભવવડે જાણવા લાયક] સમજે છે અને જે માનતા નથી તે કેવા હોય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — **स्वसंवेद निजात्मानं मन्यते वा न कीदृशः ?**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જે પુરૂષ પોતાના આત્માને પોતાનાજ આત્માદ્વારા જાણવા યોગ્ય સમજે છે અને જે પુરૂષ એમ માનતો મથી તે કેવો હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर — **पंचाक्षरूपोऽस्मि तथान्यवेद्यो नाहं स्वसवेद्य इति प्रमूढः ।**
स्यान्मन्यमानश्च खलस्तदर्थं करोति पापं परिहाय लज्जाम् ॥१३३॥
पंचाक्षरूपश्च कदापि नाहं सदा स्वसंवेदनतः प्रगम्यः ।
यस्तत्त्ववेदीति सुमन्यमानोऽक्षातीतसौख्ये भवति प्रलीनः ॥१३४॥

અર્થ—જે પરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે એમજ સમજે છે કે હુ પાચે ઇન્દ્રિયરૂપ તેમજ શરીરરૂપ

છુ, તથા બીજાઓ મને સમજી શકે છે પરતુ હુ પોતે મારા આત્માને જાણી શકતો નથી. એમ સમજીને તે દુષ્ટ પુરૂષ પોતાની લજ્જાનો તો ત્યાગ કરી દે છે અને તે ઇન્દ્રિયોની પુષ્ટિને માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરતુ જે પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે તો એમજ સમજે છે કે હુ કોઇપણ કાળે ઇન્દ્રિય સ્વરૂપ થનાર નથી હુ તો માત્ર જ્ઞાનરૂપ છુ, અને સ્વસંવેદનથી [હુ સુખી છુ, જ્ઞાની છુ. આવીરીતે પોતાના અનુભવરૂપી જ્ઞાનથી] જ જાણી શકાઉ તેવો છુ આમ માનીને તે અતીન્દ્રિય સુખમા હમેશા લીન રહે છે

ભાવાર્થ—જેવીરીતે દીવો પરપદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેવીજરીતે આ જ્ઞાનમય આત્મા પોતાના જ્ઞાનથી અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને સ્વાનુભૂતિદ્વારા પોતાના સ્વરૂપને પણ પ્રકાશિત કરે છે. આત્માનો અનુભવ એટલે સ્વાત્માનુભૂતિ અને અનુભવ એટલે જ્ઞાન, આમ જ્ઞાનમય આત્માનુ સ્વરૂપ પોતાની અનુભવરૂપી જ્ઞાનદ્વારા જાણી શકાય છે. જેવીરીતે દીવો સ્વપર પ્રકાશક છે તેવીજરીતે આત્મા સ્વપર પ્રકાશક છે. જે પુરૂષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમ માને છે કે આત્મા અમૂર્ત છે તેથી તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા કદીપણ જાણી શકતો નથી. ઇન્દ્રિયોદ્વારા તો માત્ર મૂર્ત-સ્થૂલ પદાર્થોનુંજ જ્ઞાન થઈ શકે છે ઇન્દ્રિયોદ્વારા મૂર્ત સૂક્ષ્મ પદાર્થો પણ જાણી શકતા નથી, તો પછી તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા અમૂર્ત એવા આત્માનુ જ્ઞાન કેવીરીતે થઈ શકે ! તેથી આત્માનુ સ્વરૂપ પોતાના અનુભવ-વડેજ સમજી શકાય છે. તેમા લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. જે લોકો આવા પ્રકારનુ આત્માનુ સ્વરૂપ સમજે છે, તે આત્મજન્ય યથાર્થ સુખ અનુભવે છે, અને જે લોકો એમ માનતા નથી તે ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થઈ અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે, આથી ભવ્યજીવોનુ કર્તવ્ય છે કે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણ્યા પછી અતીદ્રિય સુખનો અનુભવ કરે અને ઇન્દ્રિયોના વિષ-યોના ત્યાગ કરી આત્માને નરક નિગોદાદિકના દુઃખોમાથી બચાવે

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કોને મિત્ર અથવા શત્રુ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન— मन्यते किं रिपु मित्रं मूर्खं सुज्ञः प्रभो वद । ॥ ८१ ॥

હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને કહો કે અજ્ઞાની પુરૂષ કોને શત્રુ અને કોને મિત્ર ગણે છે, તથા જ્ઞાની પુરૂષ કોને શત્રુ અને મિત્ર ગણે છે

उत्तर—स्वतत्त्वशून्यो बाह्यरेव मित्रं मत्वा रिपुं सौख्यकरं व्यथादम् ॥
तन्मारणार्थं च सुरक्षणार्थं त्यक्त्वा सुकृत्यं यतते ह्यभागी ॥१२५॥
स्वतत्त्ववेद्येव विभावभावं मत्वा खलु शत्रुसमं व्यथादम् ॥
मित्रं स्वभावं सुखदं च मत्वा करोति भाषां खलु तेन सार्द्धम् ॥१२६॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે બાહ્ય સુખ આપવાવાળા પુરૂષોને મિત્ર માને છે, અને બાહ્ય દુઃખ દેવાવાળા પુરૂષોને શત્રુ માને છે. તથા એમ માનીને તે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ત્યજી દઈને તે શત્રુઓને મારી નાખવાનો અને મિત્રોને પોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરતુ જે પુરૂષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે તો શત્રુ સમાન દુઃખ આપવાવાળા પોતાના વિભાવ ભાવોનેજ શત્રુ માને છે, અને અનત અતીન્દ્રિય સુખ આપવાવાળા આત્માના સ્વભાવનેજ મિત્ર માને છે. પછી તો તે પોતાના આત્મિક સ્વભાવમાંજ મગ્ન રહે છે

ભાવાર્થ—આ જીવને જે જે સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતપોતાના કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે શુભ કર્મોના ઉદયથી સુખ અને અશુભ કર્મોના ઉદયથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ખરેખર, કર્મબંધનુ મુખ્ય કારણ કષાયાદિક ભાવોજ છે, અને કષાયાદિક ભાવો આત્માના વિભાવભાવ તરીકે લેખાય છે. જો આત્મામા ક્રોધાદિક વિભાવભાવો ઉત્પન્ન થતા ન હોય તો તે આત્માને કર્મબંધના પાસમા સપડાવુ ન પડે જો કર્મબંધ ન થાય તો કર્મનો ઉદય થવો તે પણ સંભવિત નથી. તેથી કહેવુ જોઇએ કે આ સસારમા જે બાહ્ય સુખદુઃખ થાય છે તેનુ મુખ્ય કારણ તો આત્માના વિભાવભાવોજ છે. તે વિભાવભાવોથી બધનબદ્ધ થવાવાળા કર્મોના ઉદયથીજ સુખ દુઃખ થાય છે. પરતુ તે સુખ દુઃખમા અન્ય પુરૂષ નિમિત્ત માત્ર બને છે.

જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે સુખમા નિમિત્ત કારણ બનવાવાળા પુરૂષને મિત્ર અને તેથી પ્રતિકૂળ કાર્યમાજ દુઃખમા નિમિત્તરૂપ બનનારને શત્રુ માને છે જેવીરીતે કોઇએક પુરૂષ કુતરાને મારવાના હેતુથી પત્થર ફેંકે, અને

બીજો કોઈપણ પુરૂષ સિંહને મારવાના હેતુથી પત્થર ફેંકે પરતુ કુતરો પત્થરની તરફ દોડે છે અને સિંહ પત્થર ફેંકનાર તરફ દોડે છે તેવીરીતે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરૂષ અનત અતીંદ્રિય સુખ આપવાવાળા સ્વભાવનેજ મિત્ર માને છે અને પછી તેને પોતાનુજ સ્વરૂપ સમજીને તેમા લીન બની જાય છે. તથા વિભાવ પરિણામોને શત્રુ સમજીને તેનો સહતર ત્યાગ કરી દે છે આત્મજ્ઞાની પુરૂષ કર્મોના ઉદયમાં નિમિત્ત કારણ બનવાવાળા પુરૂષ તરફ બીલકુલ ધ્યાન આપતો નથી અને કર્મોના ઉદય તરફ પણ બીલકુલ ધ્યાન આપતો નથી તે તો સીધો વિભાવ પરિણામોનો નાશ કરવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે તથા તેનો નાશ કરીને આત્મિક સ્વભાવમાજ લીન બની જાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને અનાત્મજ્ઞાનીના કાર્યવિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—अतत्त्वज्ञोऽथ तत्त्वज्ञः किं करोति प्रभो वद ?

હે સ્વામિન્ ! આત્મતત્વને જાણવાવાળો અને આત્મતત્વને ન જાણવાવાળો પુરૂષ શું શુ કરે છે, તે કૃપા કરીને કહો

ઉત્તર—अजानमानश्च निजस्वभावं मूर्खः सदा हर्षविषादभावम् ॥

कुर्वन्नकृत्यं विषम स्पृहोत्थं तद्दोषतः श्वभ्रगतिं प्रयाति ॥१३७॥

स्वतत्त्ववेदीति निजस्वभावं जानन् यथावत्परभावभिन्नम् ॥

त्यक्त्वा ध्रुव हर्षविषादभाव शुद्धे स्वभावे रमते च धीरः ॥१३८॥

અર્થ—જે પુરૂષને આત્માના સ્વભાવનું ભાન નથી, તે પુરૂષ હમેશા હર્ષ અને શોક માને છે અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ન કરવા યોગ્ય પાપરૂપ કાર્ય કરે છે. આવા ભયંકર દોષને લીધે તે પુરૂષ નરકનિગોદ ગતિમાં જાય છે અને ત્યાં અનતાનત કાલસુધી ઘોરાતિઘોર દુઃખ સહન કરે છે પરતુ જે પુરૂષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે, અને જે પુરૂષ તેવા આત્માના સ્વરૂપને કષાયાદિક પરભાવોથી સર્વથા ભિન્ન–દૂર રાખે છે, તે જ્ઞાની પુરૂષ હર્ષવિષાદનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે અને પછી તે ધીરવીર પુરૂષ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમા હમેશા લીન રહે છે

ભાવાર્થ—હર્ષ અને વિષાદ એ બંને આત્માના વિભાવ ભાવ છે. હર્ષવિષાદ માનવાથી આ જીવ ઘોરાતિઘોર પાપરૂપી જાળમા ફસાય છે. હર્ષ મનાવવા માટે આ સસારી જીવ અનેક પ્રકારના ઉત્સવ મનાવે છે અને જે ઉત્સવ મનાવવામાં થતાં પાપોનો ભાગી બને છે, અને વિષાદ મનાવવાથી તેમજ માનવાથી અત્યંત સંકલીષ્ટ ભાવો ભાવે છે, જેથી તે કદીપણ આ સંસારરૂપી જાળમાથી છુટી શકતો નથી. અર્થાત્ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરીને દુર્ગતિઓના ઘોરાતિઘોર દુઃખ સહન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો માલુમ પડે છે કે હર્ષ અને વિષાદ કર્મોના ઉદયથી થાય છે જેથી સાબીત થાય છે કે તે બંને આત્માથી ભિન્ન છે કેમકે કર્મ પણ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી. [આત્મા તો શુદ્ધ ચૈતન્યરુપ છે] તેથી આત્મજ્ઞાની પુરુષો હર્ષ વિષાદથી દૂર રહી આત્મ સ્વભાવમા લીન બને છે, અને સસારદુ:ખોથી બચવાનુ સાધન છે.

હવે આત્માના ભેદોને જાણવાવાળો અને ન જાણવાવાળો પુરૂષ શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે.

प्रश्न—ज्ञात्वा त्रिविधयात्मानमज्ञात्वा वा करोति किम् ?

હે સ્વામિન્ ! ત્રણે પ્રકારના આત્માના સ્વરુપને જાણવાવાળો તેમજ ન જાણવાવાળો પુરુષ શુ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—योऽजानमानो बहिरन्तरात्मभेदं प्रमोहात्परमात्मरूपम् ॥
अत्यंतानिंद्यां कुकृतिं प्रकुर्वन् उन्मत्त एव प्रतिभाति मूढः ॥१३९॥
यस्तत्त्ववेदी त्रिविधात्मभेदं जानन् यथावद्बहिरात्मबुद्धिम् ॥
त्यक्त्वा द्वितीये निवसन् तृतीय दृष्टु कृतीन्द्रो यततेऽतिशुद्धम् ॥१४०॥

અર્થ—જે પુરુષ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્માના ત્રણે ભેદાન જાણતો નથી તે પુરુષ મૂર્ખ પુરુષની માફક અત્યંત નિંદ્ય કામ કરે છે, અને તેજ કારણે આ સંસારમા મૂર્ખ લેખાય છે. પરતુ જે પુરુષ પોતાના આત્માના ત્રણે ભેદોને જાણે છે તે પુરુષ બહિરાત્મબુદ્ધિને ત્યજી દઈ અતરાત્મામા નિવાસ કરે છે, અને

પછી તે ઉત્તમ પુણ્યવાન પુરૂષ અત્યંત શુદ્ધ એવા પરમાત્માને દેખવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—આત્માના ત્રણ ભેદ છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા જે જીવ શરીર અને આત્માને એક માને છે તેને બહિરાત્મા કહે છે જે જીવ શરીરને ભિન્ન સમજે છે અને ચૈતન્યમય આત્માને શરીરથી ભિન્ન માને છે તેને અંતરાત્મા કહે છે. અને જે જીવ ઘાતિયા કર્મોના નાશ કરી દે છે અને સમસ્ત આઠે કર્મોના પણ નાશ કરી દે છે તેને પરમાત્મા કહે છે. એ ત્રણેમા બહિરાત્મા હેય છે—આત્મા અને શરીરને એક માનવાવાળી બુદ્ધિ ત્યાજ્ય છે. કેમકે તે મિથ્યા બુદ્ધિ છે. શરીર અને આત્મા કદીપણ એક હોઈ શકતા નથી. શરીર જડ છે, અને આત્મા ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનમય છે. તેથી શરીર અને આત્માને એક માનવાવાળી બુદ્ધિ તદન મિથ્યા છે. જે જીવ આ ભેદાને જાણતો નથી તે બહિરાત્મ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથીજ તે આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ત્યજી દે છે અને શરીરને સુખ આપવા માટે—પોષવા માટે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે જેના પરિણામે તેને આ અસાર સંસારમા પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. પરંતુ જે પુરુષ આત્માના યથાર્થ ભેદાને જાણે છે તે પુરૂષ ત્યાગ કરવા લાયક બહિરાત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દે છે અને અંતરાત્મા ત્યજી પરમાત્મા બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવની ફરજ છે કે બહિરાત્મબુદ્ધિ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મા બની, પરમાત્મા થવાનો પ્રયત્ન કરે. કેમકે પરમાત્માજ આત્માનુ સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણ છે.

હવે ચેતન અને અચેતન પદાર્થને કોણ જાણે છે અને કોણ જાણતું નથી તે કહેવામાં આવે છે—

यस्तत्त्वशून्यश्चिदचेतनादे-श्चिन्हं न जानन् निजवस्तुनोपि ।

ततः प्रमादी परलोककार्ये भवत्यवश्यं भवदुःखपात्रम् ॥१४१॥

यस्तत्त्ववेदी चिदचेतनादे-श्चिन्हं यथावत्सुविदं च बुद्ध्वा ।

अचेतनं वा प्रविहाय वस्तु करोति चैतन्यगृहे निवासम् ॥१४२॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ ચેતનાત્મક તેમજ અચેતનાત્મક કોઈપણ

વસ્તુના–પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી. એટલે સુધી કે તે પોતાનુ સ્વરૂપ પણ જાણતો નથી અને તેથીજ તે પારલૌકિક કાર્યોમાં અત્યંત પ્રમાદી રહે છે, જેથી કરીને તેને આ સસારના અનેક દુઃખો ભોગવવા પડે છે. પરતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે ચેતન તેમજ અચેતનના સુખ આપવાવાળા ચિન્હોને પણ સારીરીતે જાણે છે. તેમ જાણ્યા પછી તે પુરૂષ શરીરાદિક અચેતન પદાર્થનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના ચૈતન્યમય આત્મામા હમેશાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળુ સ્વપરભેદવિજ્ઞાન છે. પોતાના આત્માનુ તથા આત્માની સાથે મળી ગએલાં કર્મ અથવા શરીરાદિ પરપદાર્થોનુ સ્વરૂપ જાણીને અથવા જીવ, અજીવ આદિ સમસ્ત પદાર્થોનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને શરીરથી આત્મા તદ્દન જુદો માનવો તથા આત્માની સાથે મળી ગએલા શરીર અથવા કર્મને તે આત્માથી અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અથવા આત્માને શરીર તેમજ કર્મથી અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તેજ સ્વપરભેદવિજ્ઞાનનુ તાત્પર્ય છે જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ આત્માથી ભિન્ન એવા કર્માદિક તથા શરીરાદિકનું સ્વરૂપ પણ સારી પેઠે સમજે છે. અને બંનેનુ સ્વરૂપ સારીપેઠે સમજવાથી અચેતનરૂપી કર્મોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તદુપરાત પોતાના શુદ્ધાત્મામાં લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેથી તે અજરામર મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. પરતુ જે પુરૂષ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતે નથી, તે પુરૂષ કર્મ અને શરીરાદિકનુ પણ સ્વરૂપ જાણતો નથી, જેથી તે ન તો કર્મોનો નાશ કરી શકે કે ન તો આત્માનુ કલ્યાણ સાધી શકે. આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતો ન હોવાથી તે પુરૂષ નરક નિગોદાદિક દુર્ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ–યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તે સારૂ જનાગમનુ પઠન પાઠન કરવુ જોઈએ. તેજ આત્મકલ્યાણને માર્ગ છે.

હવે જ્ઞાની અજ્ઞાનીને કયાં કયાં સારૂં લાગે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**मूर्खः क्व रमते स्वामिन्नात्मज्ञो वा प्रभो वद ?** ॥ ૮૬ ॥

અર્થ—હે પ્રભો ! હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલુ બતાવો કે મૂર્ખ માણસને કયા ઠીક લાગે છે અને જ્ઞાની પુરૂષને કયા ઠીક લાગે છે ?

उत्तर—यत्रैव मूर्खः खलु जायते वै पाकात्पुरा संचितकर्मणश्च ।
सुतन्मयः सन् रमते हि तत्र विस्मृत्य धर्मं किल पूर्वबंधून् ॥१४३॥
स्वतत्त्ववेदी कृतकर्मयोगात् नीचोच्चवंशे मम जन्म जातम् ।
द्वेषो न रागोस्ति तथापि तत्रेति मन्यमानो रमते स्वराज्ये ॥१४४॥

અર્થ—આત્માનુ સ્વરૂપ નહિ જાણવાવાળો પુરૂષ પૂર્વકર્મના ઉદયથી જે યોનિમા જન્મ લે છે ત્યા તે અજ્ઞાનતાને લીધે તન્મય થઈને આનદપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરે છે, તથા તે પોતાના ધર્મને પણ ભૂલી જાય છે અને પ્રથમના ભાઈબંધુ આદિને પણ ભૂલી જાય છે. પરતુ જે જીવ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ એમ સમજે છે કે હુ પૂર્વકર્મના ઉદયથી નીચ તથા ઉચ કુળમા જનમ્યો છુ તેથી કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થવાવાળા ઉચ્ચ તેમજ નીચ કુળ પ્રત્યે મને બીલકુલ રાગદ્વેષ નથી. એમ માનીને તે પોતાના શુદ્ધાત્મામા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—પશુ થવુ, પક્ષી થવુ, મનુષ્ય થવુ, દેવ થવુ, નરકમા જવુ વગેરે આ જીવની પર્યાયો છે. તે પોતે કરેલ કર્મોના ઉદયથીજ ધારણ કરવી પડે છે. આ જીવ જેવુ કરે છે તેવુ ભોગવે છે. પુણ્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળો પુરૂષ સ્વર્ગાદિકમાં દેવ થાય છે અને મનુષ્ય લોકમાં રાજા, ચક્રવર્તી અથવા કોઈ પુણ્યવાન મનુષ્ય થાય છે. પરતુ પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળો જીવ નરકમા જાય છે અને નીચ પશુ, પક્ષીઓના શરીર ધારણ કરે છે. એ સર્વ પર્યાયો કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત કરવી પડે છે જો આ જીવ પોતાના સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરી નાખે તો પછી તે જીવને તે પર્યાયો કદીપણ ધારણ કરવી પડતી નથી. તેથી એટલુ તો સિદ્ધ થાય છે કે તે પર્યાયો શુદ્ધ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન છે. જે જીવ પોતાના આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે જીવ એમ સમજે છે અને તેથીજ સારી કે નરસી એમ કોઈપણ પર્યાયમા રાગદ્વેષ કરતો નથી. તે તો માત્ર શુદ્ધ આત્મામાં લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે કર્મજન્ય આત્માની પર્યાયોનેજ પોતાનુ સ્વરૂપ માની

લે છે। તે પર્યાયને પોતાના આત્માના યથાર્થ શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભિન્ન સમજતો નથી અને તેથીજ તે આ [પ્રાપ્ત થએલ] પર્યાયમા તન્મય રહે છે, તથા તેનુ પાલનપોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી તે આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને અનેક પ્રકારના મહાદુઃખ ભોગવે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણીને નર, નારક આદિ પર્યાયને ત્યાજ્ય સમજવી જોઇએ અને શુદ્ધ આત્માને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) સમજીને તેમાજ લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે જ્ઞાની અને મૂર્ખ શું શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—किं किं करोति मूर्खश्च धीमान् मे वा गुरो वद !

પ્રશ્ન—હે સ્વામિન્ ! મૂર્ખ પુરૂષ શુ કરે છે અને બુદ્ધિમાન પુરૂષ શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો

स्वतत्त्वशून्योऽक्षसुख सुमत्वा तत्प्राप्तये भृत्य इवातिसेवाम् ।
करोति तस्य स्वसुखं विहाय तद्दोषनो बन्दिगृहं प्रयाति ॥१४५॥
यस्तत्त्ववेदी परमः प्रसन्नो जितन्द्रियः सः भवभोगदूरः ।
सयम्य चित्ताक्षपिशाचवर्गं तद्योगतः स्वात्मगृह प्रयाति ॥१४६॥

અર્થ—જે જીવ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે જીવ ઇન્દ્રિયોના સુખોનેજ સુખજ માને છે, તથા તે સુખોની પ્રાપ્તિને માટે પોતાના આત્મજન્ય અનત સુખનો તો ત્યાગ કરી દ છે અને તે ઇન્દ્રિયોના સુખોની પ્રાપ્તિને માટે સેવકની માફક તેમની અત્યત સેવા કર્યા કરે છે, અને તેનાજ ગુન્હાથી—દોષથી બધીખાનામા ફસાય છે. પરતુ જે પુરુષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરુપ જાણે છે તે મન અને ઇન્દ્રિયરુપી પિશાચોના સમૂહને સુયોગ્યરીતે વશ કરી લે છે, મન અને ઇન્દ્રિયના સપૂર્ણપણે નિગ્રહ કરે છે અને તેથીજ તે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને જીતવાથી સસાર, શરીર અને ભોગોથી સર્વથા દૂર થઇ

જાય છે અને તેજ સર્વ કારણોથી પ્રસન્ન થઈને પોતાના ઘરમા જતો રહે છે

ભાવાર્થ—આ સસારમા જીવ શાશ્વત વાસ કરી શકતો નથી આ શુદ્ધ બુદ્ધરૂપ આત્મા તો મોક્ષસ્થાનમા હમેશા માટે વાસ કરે છે. મોક્ષમા કોઈપણ પ્રકારનુ બંધન નથી. ત્યા તો આ આત્મા બિલકુલ સ્વતત્ર બની જાય છે, અને અનતકાળસુધી અનતસુખ ભોગવે છે. પરતુ તે સ્થાનપર પહોંચવા માટે મનોનિગ્રહ અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહજ કારણભૂત છે. આ સસારમા જેટલા પાપ થાય છે તેટલા આ ઇન્દ્રિય અને મનને તૃપ્ત કરવા માટેજ થાય છે અને તેજ પાપોથી આ સસારી જીવોને તીવ્ર અશુભ કર્મનો બંધ થાય છે અને પછી તે કર્મના ઉદયથી નરક નિગોદાદિકમા પરિભ્રમણ કરવુ પડે છે. આમ કર્મોના નિમિત્તથી નરક નિગોદાદિકરૂપી સંસારમા પરિભ્રમણ કરવુ તે આ જીવને કેદખાના જેવુ લાગે છે જેમ કેદખાનામા સિપાઈઓના ત્રાસ કેદીને ભોગવવો પડે છે તેમ આ સસારમા પ્રાપ્ત કરેલ કર્મો જીવને સદાકાળ દુઃખ આપ્યાજ કરે છે. જ્યાસુધી આ જીવની સાથે સાથે કર્મરૂપી સિપાઈ લાગ્યાજ રહે છે ત્યાસુધી આ જીવ સ્વતત્રરીતે—સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના ઘરસુધી—મોક્ષસુધી—પહોંચી શકતો નથી. જ્યારે આ જીવ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણીને આ ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગોનો સર્વથા નાશ કરી નાખે અને આત્મામા અત્યત લવલીન બની સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરી નાખે ત્યારેજ તે પોતાને ઘેર—મોક્ષ—પહોંચી શકે છે. તેથી દરેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણીને ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગોનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને તેજ આત્માનુ કલ્યાણ કરવાવાળુ છે

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાનીનાં ચિન્હ વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—मूर्खस्य ज्ञानिनश्चिन्हं विद्यते किं प्रभो वद ?

અર્થ—હે ભગવાન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલુ કહો કે આત્મજ્ઞાનીનુ ચિન્હ શુ છે અને મૂર્ખનુ ચિન્હ શુ છે ?

ઉત્તર—देवश्च सेव्योस्त्यहमेव तस्यास्मि सेवकः कौ निरपेक्षबुध्या ।
मूर्खो ह्यबोधादिति मन्यमानो निवृत्तिमार्गाद्भवतीह दूरः ॥१४७॥

यावत्प्रमोहो हृदि मेस्ति तावद्भक्तोस्मि देवस्य विमोहनाशात् ।
देवः स्वयं चास्मि यथार्थदृष्ट्येति मन्यमानो भवति प्रपूज्यः ॥१४८॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ અજ્ઞાનતાને લીધે એમજ સમજે છે કે ભગવાન્ અરહંત દેવ મારા દેવ છે અને હુ તેમનો સેવક છુ. એમ માનીને તે પુરૂષ નિવૃત્તિમાર્ગથી બહુજ દૂર જતો જાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમ સમજે છે કે જ્યાંસુધી મારા હૃદયમાં મોહ ઘસેલો છે ત્યાસુધી અરહતદેવ મારા દેવ છે અને હુ તેમનો સેવક છુ જ્યારે મારા હૃદયમાંથી મોહ સર્વથા નાશ થઈ જશે ત્યારે હુ યથાર્થ રીતે પોતેજ દેવ બનીશ. આમ માનનાર પુરૂષ સસારભરમાં પૂજ્ય બની જાય છે—પૂજ્ય મનાય છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે આ જીવનુ મોહનીયકર્મ સર્વથા નાશ થઈ જાય છે તેની અંતર્મુહૂર્તમાંજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયકર્મ પણ નાશ પામે છે. આમ ચારે પ્રકારના કર્મનો નાશ થવાથી અરહત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ અરહત અવસ્થાને દેવ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન્ અરહત દેવ સદા પૂજ્ય છે અને પૂજક તેમની પૂજા કરે છે. પરતુ પૂજા કરવાવાળા પુરૂષમા મોહનીયકર્મ હયાત હોય છે. ભગવાન્ અરહતદેવે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કર્યો છે. તેથી મોહનીય કર્મનો નાશ કરવા માટેજ શ્રાવક લોકો ભગવાન્ અરહતદેવની પૂજા કરે છે અથવા મુનિજનો તેમનુ ધ્યાન ધરે છે. મોહ-નીયકર્મ જડ છે અને તેના ઉદયમા હોવાથી આત્માપર આવરણ પડેલુ છે. જ્યાંસુધી આત્માપરથી મોહનીયકર્મરૂપી આવ-રણ દૂર થાય નહિ ત્યાંસુધી આત્માનુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય પણ નહિ. અને આત્માના સ્વરૂપનુ પ્રગટ થવું તેજ દેવપણુ અને પૂજ્યપણુ છે. તેથી આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ સમજે છે કે જ્યાંસુધી મારા હૃદયમાં મોહનીયકર્મની સત્તા છે ત્યાસુધી હુ ભગવાન્ અરહતદેવની પૂજા કરૂ છુ જ્યારે મારૂ મોહનીયકર્મ નાશ પામશે ત્યારે હુ પણ દેવ થઈશ, પછી મારા આત્મામા પૂજ્યપૂજક ભાવ બિલકુલ રહેશે નહિ તેવા પુરૂષનુ સમજવુ યોગ્ય છે.

પરંતુ જે પુરૂષ હમેશા પૂજ્યપૂજક ભાવજ માન્યા કરશે તે પોતાના આત્માને કદીપણ પૂજ્ય બનાવી શકશે નહિ અને તે હમેશા સસારમા જ પરિભ્રમણ કર્યા કરશે. આવુ થાય તેમા તેની અજ્ઞાનતાજ મુખ્ય કારણભૂત છે. તેથી અજ્ઞાનનો

ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરવુ જોઈએ. જેથી આત્માનુ કલ્યાણ જલ્દી થઈ શકે.

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની પુરૂષ વિષયોથી વિરક્ત થઈને શું શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**विरक्तो विषयाद्भूत्वा ज्ञानी मूर्खः करोति किम् ?**

હે સ્વામિન્ ! વિષયોથી વિરક્ત થઈને જ્ઞાની, અજ્ઞાની શુ શુ કરે છે ?

ઉત્તર—**स्वतत्त्वशून्यो विषयाद्विरक्तो भूत्वा न चानन्दरसे सुरक्तः ।**
यः केवलं रूढिवशात्करोति तपो जप ध्यानविधेर्विधानम् ॥१४९॥
स्वतत्त्ववेदी विषयाद्विरक्तो भूत्वा हि चानन्दरसे सुरक्तः ।
यः केवलं मोक्षपुरीं प्रयातुं गतस्पृहो ध्यानतपः करोति ॥१५०॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પુરૂષ વિષયોથી વિરક્ત હોવા છતાંપણ આત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખમા લીન થતો નથી. એવા પુરૂષ જે કંઈ તપ, ધ્યાન, વ્રત, જપ વગેરે કરે છે તે માત્ર રૂઢી સમજીનેજ કરે છે. પરતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે તે વિષયોથી વિરક્ત થઈને આત્મિક અતીન્દ્રિય સુખમા લીન થઈ જાય છે. અને તે પુરૂષ ફક્ત મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે બીજી કોઈપણ ઈચ્છા વિના ધ્યાનરૂપી મહાતપશ્ચરણ કરે છે.

ભાવાર્થ—વિષયોથી વિરક્ત થવુ એટલે આત્મામા લીન થવું. કેમકે વિષયોનુ સેવન કરવાથી આ આત્મા સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે અને નરકનિગોદાદિકનાં દુઃખ ભોગવે છે. તેવા દુઃખ ભોગવવા ન પડે અને આત્મા હમેશા સુખી આનંદમય રહે તે માટે તે વિષયોના ત્યાગ કરે છે. પરતુ જે જીવને આત્માના સ્વરૂપનું ભાન નથી તે જીવ વિષયોનો ત્યાગ કરવા છતાપણ પોતાના આત્માને સુખી બનાવી શકતો નથી. એનુ કારણ પણ એટલુજ છે કે આ આત્મા પરપદાર્થોના નિમિત્તથીજ હમેશા દુઃખી થાય છે. જ્યાસુધી આ આત્મા પરપદાર્થોથી પર થઇ સ્વ સ્વભાવમાંજ લીન થતો નથી ત્યાંસુધી કદીપણ સુખી થઈ શકતો નથી. તે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળો જે પુરૂષ આત્મામાં લીન થઇ જે ધ્યાન તથા તપશ્ચરણ

કરે છે તેના વડે કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરતુ જે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતો નથી, તે નથી આત્મામાં લીન થઈ શકતો કે નથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો. તેવો પુરૂષ બંને વસ્તુ મેળવવા અસમર્થ નીવડે છે, અને વિષયોનો ત્યાગ કરેલ હોવા છતાપણુ તેવા પુરૂષનાં વ્રત, તપ, ધ્યાન વગેરે વ્યર્થ ગણાય છે. તેથી દરેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. અને તેજ આત્મકલ્યાણનો પ્રથમ માર્ગ છે

હવે તપશ્ચરણુ કરવા છતાંપણુ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાંથી કોણુ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न —**कुर्वन् ज्ञानी तपोमूर्खो मोक्षस्थान प्रयाति कः ?**

હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાની અને અજ્ઞાની તપશ્ચરણુ કરે છતા મોક્ષ કોને પ્રાપ્ત થાય તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**देहादिभिन्नं स्वसुखाश्रितं चात्मानं चिदानंदमय न वेत्ति ।**
व्रतोपवासं स करोति मूर्खस्तथापि मोक्ष न कदापि याति ॥१५१॥
देहादिभिन्न निजभावलीनं यो वेत्ति चात्मानमपि स्वराज्यम् ।
कुर्वंस्तपः स्वल्पतर तथापि स्वस्मिन् वसन्तं च प्रयाति मोक्षम् ॥१५२॥

અર્થ—આ ચિદાનંદમય આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે અને પોતાના આત્મજન્ય સુખને આશ્રિત છે. આવા પ્રકારનુ આત્માનુ સ્વરૂપ જે જાણતો નથી તે અનેક વ્રત, ઉપવાસ ધ્યાન કરવા છતાપણુ કદી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પરતુ જે જીવ શરીરથી ભિન્ન અને શુદ્ધ ભાવોમા લીન થવાવાળુ આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે છે તે જીવ થોડુક તપશ્ચરણુ કરવા છતાપણુ પોતાના આત્મામાંજ રહેવાવાળું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ભાવાર્થ—જ્યાસુધી આ જીવને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનુ ભાન થાય નહિ ત્યાસુધી વ્રત, ઉપવાસ વગેરે ક્રિયાએ કરવી વ્યર્થ–ફોગટ છે આનુ મુખ્ય કારણુ તો એટલુજ છે કે જે પુરૂષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તે શરીર અને

ઇન્દ્રિયોને તે શુદ્ધ બુદ્ધ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સમજે છે. અને ઇન્દ્રિય અને શરીરને આત્માથી ભિન્ન સમજીને વ્રત, ઉપવાસ દ્વારા તે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે, ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતા પાપો અટકાવે છે. શરીર ઉપરથી મમત્વ ભાવ છોડી દઈને ઘોર તપ-શ્ચરણ કરે છે અને આત્મામા લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ સમસ્ત કર્મોના નાશ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે પરતુ જે જીવને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનુ ભાન નથી તે જીવ શરીર અને ઇન્દ્રિયોને આત્માથી ભિન્ન કદીપણ માની શકતો નથી. તથા ઇન્દ્રિયાદિકને ભિન્ન સમજ્યા સિવાય ઇન્દ્રિયાદિકનો નિગ્રહ કરી શકતો નથી. ઇન્દ્રિયાદિકથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં પાપોનો પણ ત્યાગ કરી શકતો નથી જેથી આત્મામા લીન થઈ શકતો નથી. તેથી તેવા જીવો મોક્ષપ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આત્માનુ સ્વરૂપ સમજીને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવો જોઈએ અને આત્મામા લીન થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવુ જોઈએ

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને તપશ્ચરણનું શું ફળ મળે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**तपसा पीडितो मूर्खो ज्ञानी किं याति तत्फलम् ।**

હે સ્વામિન્ ! તપથી પીડિત જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને શુ ફળ મળે છે તે કૃપા કરીને કહો

ઉત્તર—**स्वतत्त्वशून्य परिपीडितोऽपि क्रियाकलापैर्विविधैर्विधानैः ।**

तथापि सत्यार्थफलेन हीनो भवत्यवश्य हृदि खेदखिन्नम् ॥१५३॥

यस्तत्त्ववेदी परिपीडितोऽपि व्रतोपवासैर्विषमैस्तपोभि-

स्तथापि साम्राज्यमद पवित्रं प्राप्नोति खेदेन विना स योगी ॥१५४॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓથી—વ્રત, ઉપવાસ વગેરેથી અત્યત પીડાય છે છતા તેને તે ક્રિયાઓ તેમજ ઘોર તપશ્ચરણ આદિ વિધાનોનુ યથાર્થ ફળ મળતુ નથી તેથી તે અત્યત દુખીત અને શોકાતુર રહે છે. પરતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તે પુરૂષ વ્રત ઉપવાસ તેમજ તપશ્ચરણથી પીડાય છે છતાપણ શુદ્ધ આત્માનુ ધ્યાન ધરવાવાળો તે યોગી કોઈપણ પ્રકારના ખેદ સિવાય અત્યત પવિત્ર એવું આત્માનુ સામ્રાજ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા અનાદિકાળથી કર્મોને વશીભૂત થએલ છે અને તેમના ઉદયથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે વાસ્તવિક રીતે જોતા માલુમ પડે છે કે કર્મ જડ છે અને આત્મા ચૈતન્યમય છે. ચૈતન્યમય આત્માએ પોતાનુ સ્વરૂપ ભૂલવુ નહિ જોઇએ. પરંતુ મોહનીય કર્મનો ઉદય આ આત્માને મોહિત બનાવે છે જેથી આત્મા મોહવશાત્ શરીરાદિક પરપદાર્થોને પોતાના સમજે છે અને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે એવી અવસ્થામાં જે જે તપશ્ચરણ કરવામાં આવે છે તે શરીરાદિકના પાલન પોષણાર્થેજ કરવામા આવે છે, નહિ કે આત્મકલ્યાણાર્થે કેમકે આત્માના સ્વરૂપને તો તે સમજતો નથી તો પછી તેનુ કલ્યાણ તે કેવીરીતે કરી શકે ! આથી એટલી બાબત તો સહેજે સાબીત થાય છે કે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણનારાજ આત્માનુ કલ્યાણ કરી શકે કેમકે તે પોતાનુ સ્વરૂપ સમજે છે. તેથી તે પરપદાર્થોને પોતાના માની શકતો નથી જેથી તે પરપદાર્થોનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મામાજ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તેનુ તપશ્ચરણ આદિ સફળ થાય છે અને તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે રાગદ્વેષને વશીભૂત કયો પુરૂષ થાય છે અને કયો પુરૂષ નથી થતો તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**रागद्वेषवशं याति को वा याति न भो वद ?**

હે ભગવન્ ! હવે એટલુ કૃપા કરીને કહો કે કયો પુરૂષ રાગદ્વેષને વશીભૂત થાય છે અને કયો નહિ ?

उत्तर—**रागं प्रकुर्वन् खलु मूर्खजीवः पुनश्च तस्यैव भवप्रदस्य ।**
वशं प्रयात्येव गतेरभावात् चौरो यथा भूपवशं स्वदोषात् ॥१५५॥
यस्तत्त्ववेदी परभावभिन्नः द्वेषस्य रागस्य वशं न याति ।
यथैव सर्पस्य भयंकरस्य वशं न यात्येव सुमंत्रवेदी ॥१५६॥

અર્થ—જેવીરીતે ચોરી કરવાવાળો ચોર ચોરી કરવારૂપ દોષથી રાજાને વશ થઇ જાય છે, તેવીજરીતે આત્માના

સ્વરૂપને નહિ જાણનારો અજ્ઞાની પુરૂષ દુષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી કર્મબંધ કરી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે અને આવીરીતે સંસારમા પરિભ્રમણ કરાવનારા તે રાગદ્વેષને ફરીથી વશીભૂત થઇ જાય છે. તે સિવાય તેની બીજી કોઇપણ ગતિ થતી નથી પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે તે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ વગેરે સમસ્ત પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન સમજે છે અને તેથીજ જેવીરીતે મંત્રશાસ્ત્ર જાણનારો પુરૂષ કોઇ ભયંકર સર્પને પણ વશ થતો નથી, તેવીરીતે પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને સર્વથા ભિન્ન માનનારો પુરૂષ રાગદ્વેષને વશીભૂત કદીપણ થતો નથી.

ભાવાર્થ—પરપદાર્થોમા મમત્વ-ભાવ આવવાથી ઇષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના થાય છે જે પુરૂષ ઇષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે તેજ પુરૂષ ઇષ્ટ પદાર્થોમા રાગ કરે છે અને અનિષ્ટ પદાર્થોમા દ્વેષ કરે છે આવીરીતે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થ પર રાગદ્વેષ કરવાથી મોહનીય કર્મનો બંધ થાય છે જ્યારે મોહનીય કર્મ ઉદયમા હોય છે ત્યારે તે જીવ મોહિત થઇને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પરપદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ કરવા માંડે છે. આમ રાગદ્વેષની પરંપરા હમેશા ચાલી રહે છે. રાગદ્વેષથી મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી પાછો રાગદ્વેષ થાય છે. તે સિવાય તેની બીજી ગતિ હોઇ શકતી નથી પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જ્યારે સમજે છે, ત્યારે તે પરપદાર્થોને આત્માથી પર માને છે અને પોતાના ચૈતન્યમય શુદ્ધ આત્માને તે સર્વથા પર સમજે છે આવી અવસ્થામા તે કોઇ પદાર્થમા ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણાની ભાવના—કલ્પના કરતો નથી અને તેથીજ તે પદાર્થોમા રાગદ્વેષ કરતો નથી. તે તો માત્ર આત્મસ્વરૂમાજ લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેજ મોક્ષનો સરલ ઉપાય છે જેવીરીતે ચોર પરપદાર્થને ગ્રહણ કરવાથી દંડને પાત્ર થાય છે અને પોતાના પદાર્થને ગ્રંહણ કરવાથી દંડને પાત્ર થતો નથી, તેવીરીતે આ આત્મા પણ જ્યારે શરીરાદિક પરપદાર્થોને પોતાના માની તેમા મોહિત થાય છે ત્યારે તે ચોરની માફક કર્મોના બંધનમાં ફસાય છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવા સમાન દંડને પાત્ર થાય છે. તેથી પરપદાર્થોમાં લીન ન થતા પોતાના આત્મામાજ લીન રહેવુ તે પ્રત્યેક ભવ્યજીવની ફરજ છે. તેજ આત્મકલ્યાણનુ સાધન છે.

હવે તે જીવ મોહના ઉદયથી શું કરે છે અને મોહનો નાશ થવાથી શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

मोहोदयाद्धारयति प्रमूढो विक्षिप्तचित्तं कपिवद्विलोलम् ।
योग्यं ह्यतश्चैकमपि स्वकृत्य करोति नानन्दपदे निवासम् ॥१५७॥
मोहक्षयाद्धारयति प्रवीणो विक्षिप्तमुक्तं हृदयं पवित्रम् ।
कर्तुं सुयोग्यं ह्यतएव कार्यं करोत्यवश्यं सुखशांतिदं च ॥१५८॥

અર્થ—મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી આ આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની જીવ પોતાના હૃદયને વિક્ષિપ્ત સમાન બનાવે છે અને વાંદરાની માફક અત્યંત ચચળ બનાવે છે. તેથી તે પોતાનુ આત્મકલ્યાણ કરવાનુ એક પણ કાર્ય કરતો નથી, અને પોતાના ચિદાનંદમય આત્મામા કદીપણ નિવાસ કરતો નથી. પરંતુ જ્યારે આ જીવનુ મોહનીયકર્મ ઉપશાંત થઇ જાય છે અથવા નષ્ટ થઇ જાય છે, તે વખતે તે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળો ચતુર પુરુષ પોતાના હૃદયને પવિત્ર અને નિશ્ચલ બનાવી દે છે અને તેથી મોક્ષરૂપ અત્યંત સુયોગ્ય કાર્ય કરવા માટે તે સુખ અને શાંતિ આપવાવાળાં કાર્ય અવશ્ય કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સસારમા મોહનીયકર્મ સૌથી બળવાન છે આ મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા મોહિત થઈ જાય છે તથા પોતાનુ સ્વરૂપ ભૂલી જઈને પરપદાર્થોમા લીન થઈ જાય છે. પરપદાર્થોમા લીન થવાથી તે ઇષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે. તેમાજ રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી રાગદ્વેષની તીવ્રતાથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઇ જાય છે, હમેશા ચચળ રહે છે અને આવીરીતે તે હમેશા અશુભ કર્મોનો બંધ કરે છે. આવીરીતે તે આત્મા પોતાના આત્માને એવો ભૂલી જાય છે કે પછી તેના કલ્યાણાર્થે એક પણ કાર્ય કરતો નથી અને તે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવા માટે તથા તેમાં લીન થવા માટે પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. પરંતુ જ્યાર આ જીવનું મોહનીયકર્મ કંઇ મદ થઇ જાય છે, અને જ્યારે આત્માના સ્વરૂપનુ કંઇક જ્ઞાન થવા માંડે છે તે વખતે જો પ્રયત્નપૂર્વક મોહનીયકર્મને નાશ કરવામા આવે તો પછી તેનો આત્મા પોતાના આત્માના સ્વરૂપને આપોઆપ

સમજવા માડે છે, તથા તેનુ જ્ઞાન થયા પછી તેના કલ્યાણાર્થે પ્રયત્ન કરે છે અને શાશ્વત રહેવાવાળી સુખ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેવીરીતે અત્યંત વેગવાળી નદીના વહેણમા કોઈ મનુષ્ય પડી જાય અને તે તરતા જાણતો હોય, છતાપણ જ્યાસુધી તે નદીનો વેગ અત્યંત ઝડપી હોય ત્યાસુધી તે તેમાજ વહ્યો જાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ સમતલ ભૂમિમા નદીનો વેગ મંદ પડી જાય, ત્યારે તે પુરૂષ પ્રયત્નપૂર્વક બહાર નીકલી શકે છે. તે સિવાય તો નહિજ. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે મોહ દૂર કરવો જોઈએ. તેજ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે સુસંસ્કાર અને કુસંસ્કારથી આ મનુષ્ય શું શું કાર્ય કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**कुसंस्कारात्सुसंस्कारात् कार्यं किं किं करोति ना ?**

હે ભગવન્ ! સુસસ્કાર અને કુસસ્કારથી આ જીવ શુ શુ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—**मूर्खः कुसंस्कारवशप्रकीर्णः सन्नेव कार्यं च करोति निंद्यम् ।**
यथा कुसगाद्व्यसनी करोति पाप सहस्र सततं व्यथादम् ॥१५९॥
ज्ञानी सुसंस्कारशतप्रयुक्तः सन्नेव सर्वत्र करोति शांतिम् ।
स्वाचारमार्गं प्रकटीकरोति भस्मीकरोत्येव जवात्कुरीतिम् ॥१६०॥

અર્થ—જેવીરીતે સાતે વ્યસનોનુ અથવા સાતમાથી કોઈપણ એકનું સેવન કરવાવાળો પુરૂષ પોતાની કુસંગતને લીધે અનેક પ્રકારના દુઃખો ભોગવે છે અને અનેક પ્રકારના દુઃખ આપવાવાળા પાપો કરે જાય છે, તેવીરીતે આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના કુસસ્કારના નિમિત્તને લીધે સદા નિંદનીય કાર્ય કરે છે. પરંતુ આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળો જ્ઞાની પુરૂષ પોતાના સેંકડો સુસસ્કારને લીધે હમેશા સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપે છે, શ્રેષ્ઠ સદાચાર માર્ગ પ્રગટ કરે છે અને સર્વ કુરીતોને જલદી નાશ કરી નાખે છે.

ભાવાર્થ—જેવીરીતે યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ સસ્કારોથી હીરાની કિંમત વધી જાય છે અને અયોગ્ય સસ્કારથી તેની કિંમત ઘટી જાય છે તેવીજરીતે આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ પોતાના કુસસ્કારોથીજ નિંદનીય કાર્ય કર્યાજ કરે છે, તથા તે

નિંદનીય કાર્યોથી અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. આ જીવ જ્યારે મોહનીય કર્મના ઉદયથી મોહિત થઈ જાય છે, અને આત્માના સ્વરૂપને ભૂલીને પરપદાર્થોને પોતાના માની અપનાવે છે ત્યારેજ તે જીવ તે પદાર્થોમાં ઇષ્ટ, અનિષ્ટ કલ્પના કરી પોતાના સસ્કાર બગાડે છે જો આ જીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લે તો કોઈપણ પ્રકારે તેના સસ્કાર બગડી શકતા નથી. કેમકે પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણીને તો તે પોતાના આત્મકલ્યાણમા લાગી જાય છે. પરપદાર્થોને હેય સમજીને તેમનાથી પોતાના આત્માનો સંબંધજ થવા દેતો નથી, તો પછી તેના સસ્કાર ક્યાંથી બગડી શકે! તેથી ભવ્યજીવોએ પર-પદાર્થોમા ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહનો નાશ કરીને પોતાના આત્માને કુસંસ્કારોમાથી બચાવવો જોઇએ, અને પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થઈ આત્માને તપશ્ચરણ તેમજ ધ્યાનરૂપી કસોટીપર કસવો જોઇએ, કે જેથી તેને રત્નત્રય ગુણ પૂર્ણરીતે પ્રગટ થાય, અને આ આત્માને મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય. એજ તેના કલ્યાણનો માર્ગ છે. તેનાથી સમસ્ત કુરીતી નાશ પામે છે, સદાચારનો માર્ગ પ્રગટ થાય છે અને અનતકાલસુધી રહેવાવાળી અનત શાંતિ અને અનત સુખ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે કોનું હૃદય સંતપ્ત રહે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न — **तप्यते कस्य चित्त न तप्यते कस्य मे वद ?**

હે સ્વામિન્! કોનુ હૃદય સતપ્ત રહે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर — **मानापमानस्य भवप्रदस्य यस्यास्ति चित्ते सततं विचारः ।**

तस्यैव मूढस्य मनश्च वह्नौ लोहादिवत्तप्यत एव नित्यम् ॥१६१॥

मानापमानस्य खलाश्रितस्य स्वप्नेपि न स्यात् हृदि यस्य वासः ।

सहस्रकार्ये सुखदे कृतेपि न तप्यते चित्तचकोरपक्षी ॥१६२॥

અર્થ—માન અપમાનનો વિચાર તો દુષ્ટ મનુષ્યોના હૃદયમાંજ થાય છે અને સસારના મહાદુ:ખો ઉત્પન્ન કરે છે. આવો આ માન અપમાનનો વિચાર જે અજ્ઞાની માણસના હૃદયમા હમેશા થયા કરે છે તેનુ હૃદય જેમ અગ્નિની ભટ્ટીમા

લોહુ બળે છે—તપે છે તેમ બળ્યા કરે છે. પરતુ જે પુરૂષ આત્માનુ સ્વરૂપ સમજે છે. તે પુરૂષ પોતાના હૃદયમા સ્વપ્ને પણ માન અપમાનનો વિચાર કરતો નથી, અને તેથીજ તેનુ હૃદયરૂપી ચકોરપક્ષી સુખ આપવાવાળા હજારો કાર્યો કરવા છતા વિહ્વળ બનતુ નથી.

ભાવાર્થ—હૃદયને સંતાપ-દુ ખ થવાનુ કારણ તો માત્ર માન અપમાનજ છે આજદિન સુધી આ જીવ અનેક વાર એકેન્દ્રિય થયો, અનેક વાર નાના નાના કીડામા ઉત્પન્ન થયો, અનેક વાર પગુ થયો, અનેક વાર પક્ષી થયો, અનેક વાર જલચર થયો, અનેક વાર નરકમા પણ ગયો, અને અનેક વાર દીન દુ ખી થવાથી અનેક વાર ભીખ માગીને પેટ ભરવાવાળો થયો આવી અવસ્થામા માન અપમાનનો વિચાર કરવો સર્વથા વ્યર્થ છે. અભિમાન ઉચ્ચ અવસ્થામાજ થયુ છે અને આ જીવની સૌથી ઉચ્ચ અવસ્થા તો સિદ્ધ અવસ્થા છે. જે આ જીવને પોતાના અભિમાનનો વિચાર હોય તો આ સંસારરૂપ અપમાન થવાવાળા સ્થાનને છોડી દઈ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લેવેથી કદી પણ અપમાન થઇ શકેજ નહિ અથવા રાગદ્વેષ નષ્ટ થઇ જવાથી કદીપણ માન અપમાનનો વિચાર સરખો પણ આવે નહિ. કોઈ કોઇ તીવ્ર અજ્ઞાની અથવા તીવ્ર મિથ્યાદષ્ટિ સિદ્ધોના પણ તિરસ્કાર કરે છે. એમ કોઇ કહે તો તેનુ સમાધાન એમ છે કે જેવીરીતે ચકોરપક્ષી અગ્નિને ખાઈ જાય છે તોપણ તેનુ મુખ બળતુ નથી, તેવીજરીતે ભગવાન્ સિદ્ધ પરમેષ્ટી સર્વોત્તમ છે તેથી જે અજ્ઞાની પુરૂષ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે તે પોતાનાજ આત્માને અનંત પાપરૂપી સમુદ્રમા ફેકે છે, અને પોતાનોજ તિરસ્કાર કરે છે, એમ માનવુ જોઈએ. કેમકે વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા ચિદાનદમય છે. મોહની કર્મને લીધે તેની દુર્ગતિ થઈ છે. અને તે'જ તેને સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના અપમાન સહન કરવા પડે છે. અને પોતાના હૃદયને બાળે છે—ખેદખિન્ન બનાવવુ પડે છે. તેથી એમાથી બચવાનો ઉપાય માત્ર એકજ છે. અને તે એજ કે મોહનીયકર્મનો નાશ કરી પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવુ અને તેમાજ લીન રહેવુ. જે પુરૂષ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી તેમાંજ લીન રહે છે તે પુરૂષ પછી જેટલા જેટલાં કાર્યો કરે છે તે સર્વ સુખ આપવાવાળાંજ હોય છે તથા પરપદાર્થોને સંબધ છોડી દેવાને લીધે તે અનેક સુખ આપવાવાળા કાર્યો કરે છે, છતાંપણ તેમાં મમત્વભાવ રાખતો નથી, આત્માની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપજ માને છે. તેથી તેના હૃદયમા નથી તેનો વિચાર થતો કે નથી તેનુ હૃદય ખેદ પામતુ.

હવે પોતાના દોષ કોણ જાણે છે અને કોણ નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**स्वदोषं दुःखदं निंद्यं वेत्ति को वा न च प्रभो ?**

હે સ્વામિન્ ! હવે એટલું કહો કે અત્યંત નિંદનીય અને દુઃખ આપનારાવાળા પોતાના દોષ કોણ જાણે છે અને કોણ નહિ?

उत्तर—**अज्ञानतः क्रूरतरं कुपापं कृत्वा स्वयं वेत्त्यपि न स्वदोषम् ।**

तन्नाशहेतोरतएव मूर्खोऽज्ञानं न भुक्त्वा यतते हितार्थम् ॥१६३॥

अज्ञानतो घोरतरं कुपाप स्वय मयैवेह कृतं खलेन ।

यस्तत्त्ववेदीति च मन्यमानस्तन्नाशहेतोर्यतते हितार्थम् ॥१६४

અર્થ—આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણનારાવાળો પુરૂષ સ્વ અજ્ઞાનવશાત્ અત્યંત ઘોર પાપ કરે છે અને પોતે તે દોષોને જાણી શકતો નથી. આથી તે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી જેથી તે આત્મકલ્યાણ માટે પણ પ્રયત્ન કરી શકતો નથી પરંતુ જે પુરૂષ આત્મ સ્વરૂપ જાણનારાવાળો છે તે પુરૂષ એમ માને છે કે મેં દુષ્ટ પાપી એજ આ ઘોર પાપ કર્યાં છે. તેથી તે જ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે તથા આત્માનુ કલ્યાણ કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા મોહનીય કર્મના ઉદયથી એટલો બધો મોહિત થઈ જાય છે કે ઘોરાતિઘોર પાપ કરવા છતાપણ તે મહાદોષને પોતે જાણી શકતો નથી, અને આવીરીતે હમેશા અજ્ઞાની બનીને આત્મહિતથી વિમુખ રહે છે. પરંતુ મોહનીય કર્મનો બંધ ઉદય હોવા છતાપણ જ્યારે આ આત્મા પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણી લે—ઓળખી લે અને પોતાના આત્મામા સ્વપરભેદ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી લે તો તેને પોતાના આત્માના સ્વરૂપની સાથેમ થે પરપદાર્થોના સ્વરૂપનુ પણ ભાન થાય છે. તેજ વખતે તે આત્મા કર્મ અને શરીરને આત્માથી તદ્દન ભિન્ન અને આત્માને દુઃખ દેવાવાળા સમજે છે, અને તેથી તે પરપદાર્થોને પોતાના આત્માથી ભિન્ન કરવાનો તથા પોતાના આત્માથી હમેશાને માટે તેમનો સંબંધ દૂર ॥૧૦૦॥

કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને પોતાના આત્મામા લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવીરીતે તે અનુક્રમે સમસ્ત કર્મોનો તથ રાગદ્વેષાદિ વિકારોને તથા શરીરનો સર્વથા નાશ કરી ચિદાનંદમય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. એજ આત્માનુ શાશ્વત રહેવાવાળુ પરમ કલ્યાણ છે

હવે ભોગાદિકોની ઇચ્છા કોણ કરે છે અને કોણ નથી કરતુ તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**दिव्यं देह नव भोग को वेच्छति न वा प्रभो ।**

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલુ કહો કે આ સસારમાં દિવ્ય શરીર અને નવા નવા ભોગોપભોગોની કોણ કરે છે અને કોણ નથી કરતુ ?

उत्तर—**स्वतत्त्वशून्यो विषयाभिलाषी दिव्यं शरीरं वसनं नवं हि ।**
भोग प्रियं वाञ्छति शक्रसैन्यं भूत्वात्मसौख्याद्विमुखश्च दूरः ॥१६५॥
यस्तत्त्ववेदी विषयाद्विरक्तः सत्स्वात्मसौख्ये यतिवत्प्रलीनः ।
आद्यन्तमध्ये विषवद्व्यथादं भोगं नवं वाञ्छति नैव देहम् ॥१६६॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પોતાના આત્મજન્ય અનંત સુખથી વિમુખ થઇને તે સુખથી બહુજ દૂર જતો જાય છે. પછી વિષયોની અભિલાષા કરતો દિવ્ય શરીર ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, નવા નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા સેવન કરવા યોગ્ય સુંદર સુંદર ભોગોપભોગોની ઇચ્છા કરે છે પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે, તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સદા વિરક્ત રહે છે, અને મુનિયોની માફક સર્વોત્તમ આત્મજન્ય અનંત સુખમાં લીન રહે છે, અને તેથીજ તે આ વિષકંટક સમાન પ્રારભ મધ્ય અ ા અતમા દુ:ખ દેવાવાળા નવીન નવીન ભોગોનો તેમજ શરીરની કદાપિ પણ ઇચ્છા કરતો નથી. ॥૧૦૧।

ભાવાર્થ—ઇચ્છા લોભની પર્યાય છે, અને લોભ ચારે કષાયોમા સૌથી પ્રબળ છે. કેમકે લોભનો સૂક્ષ્મ અંશ દશમા ગુણસ્થાન સુધી પહોંચી શકે છે. લોભ એ મોહનીય કર્મનો પણ એક ભેદ છે, અને તે મોહનીય કર્મના ઉદયથીજ પ્રગટ થાય

છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા મોહિત થઇને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને પરપદાર્થોમાં લીન થઇને તેમાં ઇષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે, રાગદ્વેષ કરે છે, અને તેથી નવીન કર્મોનો પણ બંધ કરે છે. આવીરીતે આ જીવ આ સસારમાં પરિભ્રમણ કરતા કરતા મહાદુઃખ ભોગવે છે મોહનીય કર્મના ઉદયથીજ આ જીવ જડ, પુદ્ગલમય ભોગોપભોગોની સામગ્રીની ઇચ્છા કરે છે, અને પોતાના અનતસુખમય આત્માને ભૂલી જાયછે પરતુ જ્યારે તેનુ મોહનીયકર્મ મદ પડે છે, ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક આત્માનુ સ્વરૂપ જાણી લઇને સ્વપરભેદ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તે સમયે તેના હૃદયમાથી અજ્ઞાનરૂપી સમસ્ત અધકાર દૂર થઇ જાય છે પછી તે પોતાના આત્માના સમ્યગ્દર્શનરૂપી પ્રકાશમા કર્મ, શરીર, અને ભોગોપભોગોની સામગ્રી વગેરેને પર અથવા હેય—ત્યાજ્ય માને છે અને તેથીજ તે કદીપણુ ફરીથી તેમની ઇચ્છા કરતા નથી. પછી તો તે તેને દુઃખદાયી સમજે છે અને પોતાના આત્મામાજ સુખ માને છે તેથી તે પોતાના આત્મામાજ લીન થઇને પોતાના આત્માનુ કલ્યાણુ કરે છે. તેથી પ્રત્યેક જીવે ભોગોપભોગની સામગ્રીથી વિરક્ત રહેહુ જોઇએ અને આત્માનુ સ્વરૂપ જાણીને આત્મામાંજ લીન થઇને કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષ સ્થાન મેળવે છે અને તેમાજ જીવનુ હિત સમાએલુ છે

કોણુ આત્મહિતમાં લાગે છે અને કોણુ પરપદાર્થોમાં પડે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—पतति स्वपरे स्वामिन् को जीवो वद मेऽधुना ?

હે સ્વામિન્ ! હવે એટલુ કહો કે પોતાના સ્વરૂપમા લીન કોણુ રહે છે અને પરપદાર્થોમા કોણુ પડે છે ?

उत्तर—परं स्वबुद्धिः खलु यस्य जन्तोः स एव मूर्खः स्वपद च त्यक्त्वा
परे पदार्थे पततीव चान्धः कूपे तथा कर्म करोति निंद्यम् ॥१६७॥
निजे स्वबुद्धिः खलु यस्य जन्तोः स एव सुज्ञः परतः प्रच्युत्वा ।
निजे स्वभावे भवतीह तृप्तः कर्माणि हन्त्येव तथा समूलात् ॥१६८॥

અર્થ—જેવીરીતે કોઇ આંધળો માણસ પોતાનો માર્ગ ભૂલવાથી કૂવામા પડી જાય છે, તેવીજરીતે જે જીવ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોમા આત્મરૂપ બુદ્ધિ કરે, તે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થઇને ભોગોપભોગાદિક પરપદાર્થોમા પડી જાય છે, અને અત્યત નિંદનીય કાર્ય કરે જાય છે પરતુ જે જીવ પોતાના આત્મામાંજ આત્મરૂપ બુદ્ધિ કરે તે જ્ઞાની પુરૂષ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોથી દૂર થઇ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાજ લીન થઇ જાય છે અને પછી તે મોહ-

નીય આદિ સમસ્ત કર્મોનો જડમૂળમાથી નાશ કરી દે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે કર્મ અથવા પુદ્‌ગલાદિક પરપદાર્થથી અને ભોગોપભોગની સામગ્રીથી તદ્દન ભિન્ન છે. જે ભવ્યજીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ આવીરીતે માને છે તે પોતાના આવી સ્વરૂપથી કદીપણુ ભ્રષ્ટ થતો નથી—દૂર થતો નથી. પછી તો તે પોતાનાજ ચિદાનંદમય આત્મ સ્વરૂપમા તૃપ્ત રહે છે. તેથી તેના સર્વ કર્મો નષ્ટ પામે છે અને તે મોક્ષસ્થાન મેળવે છે. પરતુ જે જીવ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી આત્માના આવા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તે શરીરાદિકમાજ આત્મબુદ્ધિ કરે છે અને તેના કલ્યાણાર્થે અત્યત શ્રમ ઉઠાવે છે શરીરાદિકના કલ્યાણાર્થે અનેક પ્રકારની ભોગોપભોગની સામગ્રી એકડી કરે છે અને તેથી મહાપાપ બાંધીને તે સસારમા પરિભ્રમણ કરે છે અને ઘોર દુ:ખ ભોગવે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પોતાના આત્માને પરપદાર્થોથી સર્વથા હટાવી દેવો જોઈએ, અને આત્માનુ સ્વરૂપ જાણીને તેમાં લીન થવુ જોઇએ, જેથી સમસ્ત કર્મ નષ્ટ પામે અને મોક્ષસ્થાન મળે. આજ આત્માને માટે હિતકર છે.

હવે સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકલીંગ ધારણ કરવાવાળા કોણ હોય છે અને કોણ નથી હોતું તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न - त्रिलिंगधारकः कोऽस्ति को नास्ति वद मे प्रभो ?

હે ભગવન્! હવે કૃપા કરીને એટલુ કહો કે સ્ત્રીલિંગ, પુલીંગ અને નપુસકલિંગ એ ત્રણે લીંગોને ધારણ કરવાવાળા કોણ હોય છે અને કોણ નથી હોતા

उत्तर—त्रिलिंगधारीत्यहमेव विश्वे मद्धारकाण्येव च सन्ति तानि ।
मत्वेति मूढः किल तद्धितार्थं करोति मोहं विविधं च पापम् ॥१६९॥
त्रिलिंगधारीत्यहमेव मोहात् तन्नाशकश्चास्म्यहमेव तत्त्वात् ।
यस्तत्त्ववेदीति च मन्यमान तन्नाशहेतोर्यतते स्वसिद्ध्यै ॥१७०॥

અર્થ—પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ એમજ સમજે છે કે આ સસારમા સ્ત્રીલીંગ, પુલ્લિગ

અને નપુસકલિંગને ધારણ કરવાવાળો હુ છુ, અથવા એ ત્રણે લિંગ મારામાંજ હોય છે અને તેથી તે મારાજ છે. એમ સમજીને એ ત્રણે લિંગોની વિષયવાસના પૂર્ણ કરવા માટે મોહ વધારે છે અને અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરતુ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળો ભવ્ય પુરૂષ એમજ માને છે કે જ્યારે મારા આત્મામાં મોહનીય કર્મનો તીવ્ર ઉદય થાય છે ત્યારેજ હુ સ્રીલીંગ, પુલ્લિગ અથવા નપુસકલિંગ એ ત્રણે લિંગમાથી કોઇ એક લિંગ ધારણ કરૂ છું. વાસ્તવિક રીતે તો હુ શુદ્ધબુદ્ધ ચિદાનંદમય, અને એ ત્રણે લિંગોનો નાશ કરવાવાળો છુ એમ સમજીને પોતાના શુદ્ધ, બુદ્ધ અને ચિદાનંદમય આત્માની સિદ્ધિ કરવા માટે એ ત્રણે લીગોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—સ્રીલિંગ, પુલીગ અથવા નપુસકલીગની પ્રાપ્તિ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. જ્યાંસુધી તે લીગોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા મોહનીય કર્મની સત્તા હોય છે ત્યાસુધી તે લીગોની પણ સત્તા રહે છે. મોહનીય કર્મના નાશ થવાથી તે લિંગો પણ નાશ પામે છે તેથી મોહનીય કર્મના સર્વથા અભાવ થતા તે લીગોની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે લીંગોને ધારણ કરવા તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, પરતુ તેમનો નાશ કરી નિરાકુલ થવુ એજ આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ છે. આત્માના આવા પ્રકારના સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરૂષ તે ત્રણે લીંગોને નાશ કરી આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે પરતુ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો પુરૂષ ત્રણે લીગોને ધારણ કરવુ તે પણ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે, અને તેથીજ તેમની વાસનાઓ પુરી પાડવામાજ સુખ માને છે. તે વાસનાઓ પુરી પાડવામા થતા અનેક પાપ કરે છે જેથી તેને આ વિષરૂપ સસાર સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ સારીપેઠે જાણીને એ ત્રણે લીગોને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સમજવા જોઈએ અને તેમના નિમિત્તથી થતા સમસ્ત પાપોનો ત્યાગ કરી, મોહનીય કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ થી આત્મા નિરાકુલ થઈ આત્મિક સ્વભાવમાં લીન થઇ જલદી મોક્ષપ્ર ાપ્તિ કરી લે, આજ તેના કલ્યાણનો માર્ગ છે

હવે પરપદાર્થોમાં કોણ રતિ કરે છે અને કોણ નથી કરતું તે વિષે કહેવામાં આવે છે— ॥ ૧૦૪॥

प्रश्न — **अरति को रतिं स्वामिन् करोति वद मे परे ?**

હે સ્વામિન્ હવે એટલુ કહો કે પરપદાર્થોમા રતિ પ્રેમ), અરતિ કોણ કરે છે.

उत्तर—सुचेतनोऽचेतन एव चार्थो मूर्खो ह्यबोधाच्च तयोः प्रकृत्या ।
करोति सार्द्धं ह्यरतिं रतिं च तस्यापराधाद्भवतीह दुःखी ॥१७१॥
ज्ञौ चेतनोऽचेतन एव चार्थौ स्वस्वस्वभावे वसति स्वचिन्हैः ।
रतिस्ततो येऽस्त्यरतिर्न तुज्ञः मत्वेति तृप्तो निजचित्स्वभावे ॥१७२॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે ચેતન અચેતન સમસ્ત પદાર્થોમા અનાદિકાલથી ઉદયમા આવેલ મોહનીય કર્મને લીધે રતિ પણ કરે છે અને અરતિ પણ કરે છે. અને તેમ કરવાથીજ તેને આ સસારરૂપી સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરવુ પડે છે, અને અનેક દુઃખ ઉઠાવવા પડે છે. પરન્તુ જે જીવ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે. તે જ્ઞાની પુરૂષ એમજ માને છે કે આ સસારમા જેટલા ચેતન અચેતન પદાર્થો છે તેટલા સર્વે પદાર્થો પોતપોતાના ગુણ અથવા વિશિષ્ટતા સાથે પોતાનાજ સ્વરૂપ–સ્વભાવમા લીન રહે છે. તેથી તે પદાર્થો ઉપર મારે રાગ પણ નથી અને દ્વેષ પણ નથી, હુ તો રતિ અને અરતિથી સર્વથા રહિત છુ. એમ સમજીને તે પોતાના ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવમાજ હમેશા લીન રહે છે

ભાવાર્થ—જો કે સમસ્ત પદાર્થ આકાશના રહે છે. છતાં યથાર્થ રીતે તો પોતાના પ્રદેશોમાજ રહે છે. તથા તે સર્વ પદાર્થોના પરસ્પર એકબીજાની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સબન્ધ પણ રહેતો નથી. તો પછી તેમા રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરી કર્મબંધન કરવુ તે મહા દુઃખનું કારણ છે. પરપદાર્થોમાં રાગ ઉત્પન્ન કરી લેવો તેજ ચોરી છે, અને તેથીંજ ચોરને દંડ મળે છે. પોતાનો પદાર્થ લેવામા ચોરી થતી નથી અને તેથી દડ પણ મળતો નથી. તેથી પરપદાર્થમા રાગ કરવો તે એક પ્રકારની ચોરી છે અને તેથીજ પરપદાર્થોમા રાગદ્વેષ કરવાવાળો જીવ કર્મબન્ધન કરી દુઃખી થાય છે. તેથી પ્રત્યેક જીવે પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કરી, જાણ્યા પછી આત્મિક સ્વભાવમાજ લીન થવું જોઈએ અને તેમાંજ સંતુષ્ટ રહેવુ જોઈએ. પરપદાર્થોથી સર્વ પ્રકારનો રાગદ્વેષ છોડી દેવો જોઈએ. એમ કરવાથી કર્મબન્ધન થતું નથી અને નવીન કર્મબન્ધન ન થવાથી પૂર્વસંચિત કર્મોનો નાશ થાય છે જેથી જલદી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે. આજ આચાર્યોના કહેવાનો અભિપ્રાય છે. ॥૨૦૫॥

હવે આત્માને જાણવાવાળો શું કરે છે અને આત્માને ન જાણવાવાળો શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—अन्तर्दृष्टिर्बहिर्दृष्टि स्वामिन् किं कुरुते वद ?

હે સ્વામિન્ ! આત્મા ઉપરજ લક્ષ આપનાર અથવા આત્માને જાણવાવાળો પુરૂષ શું કરે છે અને બાહ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાવાળો બહિરાત્મા શુ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—यस्यास्ति जन्तो बहिरात्मदृष्टिः विश्वासधारा बहिरेव नित्ये ।
पतत्यवश्य कुटिलप्रकृत्या नार्यादिजाले विषमे व्यथादे ॥१७३॥
यस्यास्ति जन्तोश्च निजात्मदृष्टि विश्वासधारात्मपदे पवित्रे ।
स्वराज्यलक्ष्मीः सुखशान्तिदात्री जिनेंद्रवाणीव भवेत्समर्थः ॥१७४॥

અર્થ—જે જીવ પોતાની દૃષ્ટિ આત્માથી અલગ એવા પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થો ઉપર રાખે છે તથા તેમાં વિશ્વાસ રાખે છે તે જીવ પોતાના કુટિલ સ્વભાવને લીધે અત્યત દુઃખ દેવાવાળા સ્ત્રી, પુત્ર આદિ કુટુબરૂપી જાલમા અથવા ધનાદિકની જાલમા ફસાય છે. પરતુ જે જીવ પોતાની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મા ઉપર જ રાખે છે અને તેમાજ વિશ્વાસ રાખે છે તે જીવને માટે જેમ જિનેન્દ્રદેવની વાણી સર્વ જીવોને સુખશાતિ આપવા સમર્થ થાય છે તેમ તેની આત્મિક શુદ્ધતારૂપી લક્ષ્મી સર્વ પ્રકારનુ સુખજ શાતિ આપવામાં સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે જીવ પોતાના આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિમાંજ આનંદ પામે છે, તેમાંજ મગ્ન રહે છે, અને તેમાજ વિશ્વાસ રાખે છે તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિમાજ રહી જાય છે, તેમા મમત્વ-ભાવ ફેલવે છે અને છેવટે તેના ફલરૂપ આ વિષમ સસાર સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરી અનેક આપત્તી વહોરી લે છે અને અત્યત દુ:ખી થાય છે. પરતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્મામાજ વિશ્વાસ રાખે છે, તેમાજ લીન રહે છે, તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિને હેય સમજી તેના ઉપરથી મમત્વ-ભાવ હટાવી લે છે જેથી તે અનેક પાપોથી બચી જાય છે, તદુપરાત અનેક પૂર્વસંચિત કર્મોના પણ નાશ કરે છે. છેવટે તેને નિરાકુલતામય મોક્ષરૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી વરે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવોએ સ્ત્રી, પુત્રપૌત્રાદિકને હેય સમજી, તેમના ઉપરથી મમત્વભાવ હટાવી લઇ આત્મ સ્વરૂપમાજ લીન થવુ જોઇએ જેથી મોક્ષરૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી જલદી મળી રહે, એજ આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ॥૧૦૬॥

હવે નિંદ્ય માર્ગે કોણ ચાલે છે અને શ્રેષ્ઠ માર્ગે કોણ ચાલે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—को याति निंद्यमार्गेण न को याति गुरो वद ।

હે સ્વામિન્! નિંદ્ય માર્ગે કોણ ચાલે છે અને શ્રેષ્ઠ માર્ગે કોણ ચાલે છે તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—यात्येव मार्गेण भयंकरेण दुःखप्रदेनैव सदैव मूर्खः ।
शुद्धेन न प्रेरणतोऽपि याति येनात्मशुद्धिः सहजा भवेद्धि ॥१७५॥
न यात्यमार्गेण निजात्मनिष्ठो दुःखप्रदेनैव भयंकरेण ।
यात्येव शुद्धेन शिवप्रदेन येनात्मसिद्धिः सहजास्ति तस्य ॥१७६॥

અર્થ—આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ અત્યત નિંદનીય, અત્યત દુખ આપવાવાળા અને અત્યત ભયંકર એવા પાપ માર્ગેજ ગમન કરે છે. નિર્ગ્રંથ ગુરૂઓ દ્વારા ઉપદેશ સાભળવા છતાપણ શુદ્ધ માર્ગે કદાપણ ચાલતો નથી. જો તે શુદ્ધમાર્ગે ચાલે તો સહેજે તેના આત્માની સિદ્ધિ થઈ જાય પરતુ તેમ ન કરવાને લીધેજ તે દુ:ખી થાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્મામાં લીન રહે છે તે પુરૂષ અત્યત ભયકર એવા પાપરૂપ માર્ગે કદાપણ ગમન કરતો નથી. તે તો માત્ર મોક્ષ આપવાવાળા શુદ્ધ માર્ગ તરફજ ગમન કરે છે અને તેથીજ તેને આત્મસિદ્ધિ સહેજે થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો જીવ સ્ત્રી, પુત્ર આદિ કુટુબમા અથવા ધનાદિક વિભૂતિમાંજ સુખ માને છે, અને તેના સગ્રહ કરવામા અને તેની રક્ષા કરવામાજ હમેશા પ્રયત્નશીલ રહે છે તે ધનાદિકના સગ્રહ તેમજ રક્ષા કરવા માટે થતાં અનેક પાપ કરે છે અને ફરે જાય છે તે અથાગ પ્રયત્ને ધનાદિકનો સગ્રહ કરે છે અને તેની રક્ષા કરવા માટે પોતાના પ્રાણ પણ ગુમાવવાના પ્રસગ આવે તોપણ ડરતો નથી. તે ધનાદિકના ઉપયોગ કરવામાં કોણ જાણે કેટલાં પાપો કરે છે કે તેને સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાનો આરો પણ આવતો નથી. ભાગ્યોદયથી કોઈ નિર્ગ્રંથ ગુરૂ ધનાદિકના સદુપયોગનો માર્ગ બતાવે તે સાંભળ્યા છતાપણ તે માર્ગે ચાલવામાં અસમર્થ નીવડે છે. કેમકે મોહનીય કર્મ સુમાર્ગે જતાં અટકવે છે જેથી તેને વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે. તેથીજ તે શુદ્ધમાર્ગ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. અને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ॥૧૦૭॥

પરતુ આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ મોહનીય કર્મનો નાશ કરે છે અને પછી આત્મસ્વરૂપ જાણવા સમર્થ નીવડે

છે. તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિને ત્યાજ્ય સમજે છે અને તેથીજ તેનો ત્યાગ કરી આત્મામા લીન રહે છે. આવીરીતે મોક્ષમાર્ગમાં ચાલીને આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આવીજરીતે આત્મકલ્યાણ કરી લેવુ જોઇએ.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પુરૂષ સંસારના પદાર્થોને કેવા માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**सुज्ञो मूर्खः कथं वस्तु मन्यते वद मे प्रभो ?**

હે પ્રભો ! હવે એટલું કૃપા કરીને કહો કે જ્ઞાની પુરૂષ સંસારના પદાર્થોને કેવા માને છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ કેવા માને છે ?

ઉત્તર—**पश्यामि किंचित्सकलेन्द्रियैश्च चित्तेन वस्तु प्रविचिन्तयामि ।**

तदेव मे स्यादिति मन्यमानोऽज्ञोधाद्भवाब्धौ भ्रमतीह मूर्खः ॥१७७॥

पश्यामि किंचित्सकलेन्द्रियैश्च चित्तेन वस्तु प्रविचिन्तयामि ।

तन्नैव मे स्यादिति मन्यमानः सुज्ञः स्वभावे रमते पवित्रे ॥१७८॥

અર્થ—અજ્ઞાની પુરૂષ એમ માને છે કે જે જે ઇન્દ્રિયોથી માલુમ પડે છે અને હૃદયથી જે જે ચિંતવન થાય છે તે સર્વ વસ્તુ મારી છે. આમ મમત્વભાવ ફેલવવાથી અનત કાલસુધી સસાર સમુદ્રમાં તે પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. પરતુ જ્ઞાની પુરૂષ તો એમજ માને છે કે ઇન્દ્રિયોથી માલુમ પડતા તેમજ હૃદયથી ચિંતવન થતા સર્વ પદાર્થો મારા નથી. મારો આત્મા તો તે સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન છે અને તે સર્વ પદાર્થો મારા આત્માથી ભિન્ન છે. એમ સમજી તે પોતે પોતાના આત્મ-સ્વરૂપમાંજ લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોદ્વારા તો માત્ર પુદ્ગલાદિક પદાર્થોજ જોઈ તેમજ જાણી શકાય છે. આત્મા અમૂર્તિક અને ચેતન છે જ્યારે પુદ્ગલાદિક પદાર્થ જડ છે તેથી સાબીત થાય છે કે આત્માના કોઇરૂપી પદાર્થ હોઈ શકતોજ નથી. આથી જ્ઞાની ॥૧૦૮॥
પુરૂષોએ પરપદાર્થ પરથી મમત્વભાવ હટાવી લઇ, આત્માના ઉત્તમ ક્ષમા આદિ ધર્મોને પોતાના સમજી તેમને અપનાવવા જોઇએ અને તેમાજ લીન થવુ જોઇએ સંસારિક સર્વ ભોગોથી વિરક્ત થઇ ભવ્યપુરૂષોએ મોક્ષમાર્ગમાજ લાગવુ જોઇએ. એજ આત્માને માટે કલ્યાણકારક છે

જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કયાં કયાં સુખ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न – मूर्खः क्व मन्यते सौख्यं सुज्ञो वा वद मे प्रभो ?

હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પુરૂષ સુખ કયા માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**स्वतत्त्वशून्यो विषयाश्रितो यः स मन्यतेऽज्ञानत एव मोक्षम् ।**

बाह्ये पदार्थे मलिनेऽतिनिंद्ये श्वास्थनीव मूर्खश्च मले वराहः ॥१७९॥

स्वतत्त्ववेदी स्वसुखाश्रितश्च परे व्यथादे हि सुखं न मत्वा ।

स्वप्नेऽपि तस्मिन्न रुचिं करोति यथाप्तितश्चाक्षचयेऽतिनिंद्ये ॥१८०॥

અર્થ—જેવીરીતે કુતરો હાડકાને બચાવવામાંજ સુખ માને છે અને ભુંડ મળ ભક્ષણમાંજ સુખ માને છે તેવીરીતે આત્મિક સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ અત્યંત નિંદનીય અને અત્યંત મલીન એવા બાહ્ય પદાર્થોમાંજ સુખ માને છે. અને તેના તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિને મોક્ષરૂપ પ્રવૃત્તિ માને છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા સુખમાંજ નિમગ્ન રહે છે અને તેથીજ જે યથાર્થ બુદ્ધિ ધારણ કરે છે તે પુરૂષ આત્માથી ભિન્ન એવા ઇન્દ્રિયોના સમૂહમાં કદીપણ સુખ માનતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં રૂચી પણ કરતો નથી.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયાદિક સુખ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે અને કર્મોને આધીન છે તે સુખ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરવા પડે છે જેથી સંસારસમુદ્રમાં અઘોર દુ:ખ ભોગવવા પડે છે હાથી, ભ્રમર, પતંગીઓ, હરણ વગેરેના દાખલા લઇએ તો સહેજે માલુમ પડે છે કે એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયની લોલુપતાને લીધે તેમને બધ, બંધન આદિ દુ:ખ સહન કરવા પડે છે તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયને પોષનાર જીવોનું તો પૂછવુંજ શું ! તે અગાધ દુ:ખ ભોગવે છે આમ હોવા છતાંપણ ઇન્દ્રિયાદિ સુખ શાશ્વત-સુખ નથી. તે તો માત્ર ક્ષણિક સુખ છે. તે સુખથી માત્ર ઇન્દ્રિયજ સુખ પામે છે, આત્મા કદીપણ સુખ પામતો નથી તે સુખથી આત્માને તો નરકાદિકના દુ:ખ ભોગવવા પડે છે. આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણનાર પુરૂષજ તેમાં રૂચી કરે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર પુરૂષ તો તે ક્ષણિક સુખની સ્વરૂપને પણ ઇચ્છા કરતો નથી અને શાશ્વત સુખ મેળવવા માટે આત્મામાથી ઉત્પન્ન થતા રસાસ્વાદનનુંજ પાન કરે છે, આત્મામાં લીન થઇ કર્મોનો નાશ કરે છે, અને મોક્ષરૂપી શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું પૂછે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—ज्ञानी मूर्खः पुनः स्वामिन् किं किं पृच्छति मे वद ?

હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાની પુરૂષ વારવાર શુ પૂછે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ શુ પૂછે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—यदेव मूर्खः खलु पृच्छतीह तदेव पृष्टं भुवि यत्र तत्र ।
तदेव कर्तुं यतते सदायमनन्तवारं च कृत मभुक्तम् ॥१८१॥
तदेव प्राप्तु यतते प्रभुक्त यदेव भुक्तं न कदापि लब्धम् ।
तदेव ज्ञानी खलु पृच्छतीति स्वप्नेपि यन्नैव कदापि पृष्टम् ॥१८२॥

અર્થ—આત્માનુ સ્વરૂપ ન જાણુવાવાળો પુરૂષ એજ પ્રશ્ન પૂછે કે જે વારવાર આ સસારમાં પૂછવામાં આવે છે તે અજ્ઞાની પુરૂષ એજ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે જે અનેકવાર કરી ચૂકીયુ છે અને જેનો ઉપભોગ પણુ થઈ ગએલ છે. પરતુ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણુવાવાળો પુરૂષ જે પ્રશ્ન આજસુધી પૂછવામા આવ્યો નથી તે પ્રશ્ન પૂછે છે અને જે કાર્ય આજસુધી કરવામા આવ્યુ નથી અને જેનો ઉપભોગ પણુ થએલ નથી તેવુ કાર્ય કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સસારમા જે જે વસ્તુઓ જોવામા આવે છે તે સર્વનો આ જીવે ઉપભોગ કરેલ છે. પરતુ આત્મસ્વરૂપ ન જાણુવાને લીધે તે સસારિક વસ્તુઓનોજ પ્રશ્ન પૂછે છે, તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને વારવાર તેને ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરતુ આત્મજ્ઞાની પુરૂષ આ સર્વ બાબત સારીરીતે સમજે છે તે તો એમજ માને છે કે આ સસાર સબંધી સર્વ વસ્તુ મેં પ્રાપ્ત કરેલી છે અને તેનો ઉપભોગ પણુ મેં કરેલો છે. આજદિન સુધી માત્ર કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી અથવા આત્મિક શુદ્ધિ તેમજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેથી તેજ મેળવવા માટે તે પ્રયત્ન કરે છે, તેના ઉપભોગ માટે પણુ પ્રયત્ન કરે છે અને તે સબંધીજ પ્રશ્ન પૂછે છે આથી ભવ્યજીવોએ સસારિક સર્વ વસ્તુઓપરથી મમત્વભાવ સંકેલી લઈ માત્ર આત્મશુદ્ધિ માટેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેથી આત્માનુ કલ્યાણુ થાય.

હવે પરપદાર્થોમાં કોણુ સુખ માને છે અને કોણુ માનતું નથી તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—को ह्ठान्मन्यते को वा न सौख्यं परवस्तुनि?

હે સ્વામિન્ ! પરપદાર્થોમા કોણ સુખ માને છે અને કોણ માનતુ નથી તે કૃપા કરીને કહો

उत्तर—नास्तीन्द्रियार्थेषु सुख च किंचित् तथापि मूर्खः खलु मन्यते कौ।

यथा जल स्यान्न मरीचिकायां मूर्खो मृगो याति तथापि पातुम् ॥१८३॥

स्वप्नेपि सौख्यं न भुवीन्द्रियार्थे स्वतत्त्ववेदीति सुमन्यमानः।

तत्प्राप्तिहेतो यतते ततो न ह्यहोस्ति सुज्ञस्य कृतिर्यथार्था ॥१८४॥

અર્થ—જેવીરીતે હરણ મૃગજળમાથી પાણી મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે પરતુ તેને પાણી મળતુ નથી, તેવીજરીતે અજ્ઞાની પુરૂષ ઈન્દ્રિયાદિક વિષયોમા સુખ નહિ હોવાછતા સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે પરતુ અંતે તો નિરાશ થાય છે. આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ તો એમજ માને છે કે ઇન્દ્રિયાદિક વિષયોમા સુખ છેજ નહિ તેથી તે ઇન્દ્રિયાદિક સુખ માટે પ્રયત્ન કરતોજ નથી. આત્મજ્ઞાની પુરૂષના સર્વ કાર્ય સિદ્ધજ થાય છે.

ભાવાર્થ—મરૂભૂમિ એટલે મારવાડમા રેતીના ઢગેઢગ હોય છે દૂરથી જોતાં રેતીનો ચળકાર પાણી જેવો દેખાય છે. આથી હરણ મૃગજળને દેખીને ચારેબાજુ દોડાદોડ કરી મૂકે છે પાણીની આશાએ દોડીને એકબાજુ જાય છે તો ત્યા પાણી મળતું નથી અને જ્યાંથી દોડ્યુ હોય ત્યા પાણી દેખાય છે. આમ પાણી દેખવાથી ત્યાં દોડી જાય છે. છેવટે તેને પાણી મળતુ નથી. આમ પાણીની આશાએ આમ તેમ દોડીદોડીને છેવટે થાકી જાય છે અને પાણી મેળવી શકતુ નથી. તેવીજરીતે અજ્ઞાની માણસ ઈન્દ્રિયાદિક વિષય ભોગાદિકમાંજ સુખ માને છે પરતુ ઇન્દ્રિયાદિક સુખથી કોઈને સુખ મળ્યુ નથી, મળી શકે નહિ. અને મળશે પણ નહિ. પરતુ આત્મજ્ઞાની પુરૂષ આ સર્વ બાબત સમજે છે. આથી તે ઈન્દ્રિયાદિક સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો નથી પરતુ આત્મજન્ય યથાર્થ સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કયાં કાળજી રાખે છે અને કયાં બેદરકાર રહે છે તે કહેવામા આવે છે-

प्रश्न—मूर्खः स्वपिति सुज्ञः क क्व जागर्ति प्रभो वद ?

હે પ્રભો ! મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરૂષ કયાં કયા સુએ છે અને કયાં કયાં જાગે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—चिन्तामणेः कल्पतरोः समाने सुप्तोऽस्ति मूर्खः सुखदे स्वराज्ये ।
गृहे मिथो वैरविरोधकार्ये दुःखप्रदे जाग्रति चातिनिंद्ये ॥१८५॥
ज्ञानी मिथो वैरविरोधकार्ये घनात्मके क्लेशकरेऽस्ति सुप्तः ।
शिवप्रदे स्वात्मविधेर्विधाने स्वसाधने जाग्रति हीव साधुः ॥१८६॥

અર્થ—આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્ય ચિંતામણી અથવા કલ્પવૃક્ષ સમાન સુખ આપવાવાળુ છે. તેમા તો મૂર્ખ અથવા અજ્ઞાની પુરૂષ સુતોજ—બેદરકાર રહે છે અને ઘરબાર કે જે પરસ્પર વિરોધ કરાવવાવાળુ છે તેમા જાગતો—કાળજીપૂર્વક રહે છે. પરતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન, પરસ્પર વૈરવિરોધ કરાવવાવાળા, અને ક્લેશ કરાવવાવાળા કાર્યોમા સુતો—બેદરકાર રહે છે અને મોક્ષપ્રાપ્ત કરાવવાવાળા અને આત્માને શુદ્ધ કરવાવાળા કાર્યોમા તથા આત્માની સિદ્ધિ કરાવવાવાળા સમસ્ત સાધનોમા મગ્ન રહે છે

ભાવાર્થ—ચિંતામણી એક રત્ન હોય છે. તેની પાસે મનમા ચિંતવન કરેલ કોઈપણ વસ્તુ માગવામા આવે તો મળી રહે છે. કલ્પવૃક્ષથી પણ ઇચ્છિત પદાર્થ મળે છે તેવીજરીતે આત્માની શુદ્ધતાથી અનત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે જે જીવ તે સુખને માટે જાગૃત રહે છે, તેનીજ રક્ષા કરે છે, તેને નષ્ટ થવા દેતો નથી, કષાયાદિક ચોરોથી લૂટાવા દેતો નથી અને અનતા સર્વ કોઈ પ્રયત્ને તેની રક્ષા કરે છે તે પુરૂષ મોક્ષપદ પામે છે અને અજરામર અનતસુખ પ્રાપ્ત કરે છે આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાવાળા સાધુજન અથવા નિર્ગ્રંથ ગુરૂજ આત્માની શુદ્ધતાની રક્ષા કરી શકે છે તેજ પુરૂષતે માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે જે જીવ આત્મસ્વરૂપ જાણતો નથી તે જીવ તે પ્રત્યે તદ્દન બેદરકાર રહે છે, દત્તચિત્ત રહેવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી તે તો માત્ર ઘરબાર માટેજ પ્રયત્ન કરે છે, પરસ્પર લડાઈ ઝગડા કરાવવાવાળા કાર્યોમાજ મગ્ન રહે છે અને પાપ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળા કાર્યોમા પણ મગ્ન રહે છે. આથી મહાપાપનો ભાગી બને છે. તેનુ ફળ ભોગવવા માટે આ અત્યંત દુ ખમય સસારમા પરિભ્રમણ કરવુ પડે છે સજ્જન પુરૂષ આવા પાપરૂપ કાર્યો માટે પ્રયત્ન કરતા નથી, જેથી તેમને સસાર સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરવુ પડતું નથી તે તો માત્ર આત્મિક શુદ્ધિમાંજ લીન રહે છે, અને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરૂષ કયાં કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—क्व स्थातुमिच्छति स्वामिन् ! मूर्खः सुज्ञो वद प्रभो !

હે સ્વામિન્ ! હે પ્રભો ! હવે એટલું કહો કે મૂર્ખ કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે અને જ્ઞાની કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે.

ઉત્તર—देहेऽपि तिष्ठाम्यहमेव नाके जले स्थले खे भुवने वनादौ ।
सदेति मूर्खो हृदि मन्यमानो भ्रमत्यवश्य विषमे भवाब्धौ ॥१८७॥
तिष्ठामि नाहं मलिने च देहे जले स्थले खे भुवने स्मशाने ।
तिष्ठामि सुज्ञश्च चिदात्मरूपे स्वीयप्रदेशेऽखिलदोषदूरे ॥१८८॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ હમેશા એજ ભાવના કરે છે કે હું ભલે સ્વર્ગમા રહું, ભલે જળમા રહુ, ભલે પૃથ્વીપર રહુ, ભલે આકાશમા રહુ, ભલે વનમા રહુ અને ભલે કોઇ રાજભુવનમા રહુ, પરતુ હુ તો માત્ર શરીરમાજ રહુ શરીર છોડીને કોઇ જગાએ રહુ નહિ આવા પ્રકારની ભાવનાને લીધેજ તે સસાર સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરે છે. પરતુ આત્મસ્વરૂપ જાણવાવાળો જ્ઞાની જીવ પૂર્વોક્ત સર્વ જગાએ રહેવાનુ ઇચ્છે છે. માત્ર શરીરમા રહેવાનુ ઇચ્છતો નથી મુખ્યત્વે તો તે જીવ આત્માના પ્રદેશોમાજ રહેવાનુ ઇચ્છે છે

ભાવાર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણનાર પુરૂષ શરીર ઉપર મમત્વભાવ કેલવેજ જાય છે તેનુ મુખ્ય કારણ તપાસીએ તો માલુમ પડે છે કે તે પુરૂષ શરીર અને આત્માને એકરૂપ માને છે. તેથી તે શરીરને છોડવા માટે ઇચ્છા કરતો નથી. પરતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર પુરૂપ આત્મા અને શરીર અલગ છે તે સારીપેઠે સમજે છે અને શરીરને આત્મા માટે દુઃખદાયી સમજે છે. આથી શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ દૂર કરી માત્ર ચિદાનદ સ્વરુપમાજ લીન થવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તે સમજે છે કે શરીર ઉપર મમત્વભાવ રાખવાથી નરકગતિમા ભ્રમણ કરવુ પડે છે અને આત્મામા લીન રહેવાથી સર્વ પાપમાથી દૂર રહી શકાય છે. આથી ભવ્યજીવોએ શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ દૂર કરી માત્ર આત્મામાજ લીન થવુ જોઇએ જેથી મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ થાય

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરૂષ શાની શાની શુદ્ધિ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—कस्य शुद्धिं करोत्येव मूर्खः सुज्ञो गुरो वद ?

હે પ્રભો ! મૂર્ખ અને જ્ઞાની શાની શાની શુદ્ધિ કરે છે તે કહો.

उत्तर—त्यक्त्वात्मशुद्धिं यतते यथेष्टं स्वतत्त्वशून्यस्तनुशुद्धिहेतोः ॥

यथान्यवस्त्रादिविशुद्धहेतोस्त्यक्त्वा स्ववस्त्रं रजकः प्रमूढः ॥१८९॥

त्यक्त्वेति सुज्ञस्तनुशुद्धिमेव निजात्मशुद्धिं स्वकृतिं करोति ।

यतिर्यथा-बाह्यसुखं विहाय स्वसौख्यहेतोर्यतते प्रवीरः ॥१९०॥

અર્થ—જેવીરીતે મૂર્ખ ધોબી પોતાના વસ્ત્ર શુદ્ધ કરતો નથી અને પારકા વસ્ત્ર શુદ્ધ કરે છે તેવીરીતે આત્મજ્ઞાન-વિહીન પુરૂષ આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતો નથી અને શરીરજ કે જે પોતાનુ નથી તેને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જેવીરીતે ધીરવીર મુનિરાજ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાજ લીન રહે છે અને આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે તેવીજરીતે આત્મ-જ્ઞાની પુરૂષ શરીરની શુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મા શુદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—શરીર એ અત્યંત અપવિત્ર વસ્તુ છે. શરીર એ હાડકા, મલમૂત્ર, રજવીર્ય, માસ, લોહી, પરૂ વગેરે અત્યંત દુર્ગંધમય અને અપવિત્ર વસ્તુઓનુ બનેલુ છે. એવા શરીરને અનતવાર શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પવિત્ર થઇ શકતુ નથી. આ શરીર એટલુ બધુ અપવિત્ર છે કે આત્મા શરીરમાથી નીકલી ગયા પછી મુડદાને સ્પર્શ કરનાર મનુષ્ય સ્નાન કર્યા સિવાય શુદ્ધિ થઇ શકતો નથી. મુડદાની રાખ પણ સ્પર્શ્ય મનાતી નથી. એવુ શરીર કયાથી શુદ્ધ થઇ શકે ? તોપણ આ સસારી જીવ શરીર શુદ્ધિ માટે યથાગ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શરીરશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો તે વ્યર્થ છે. આત્મા શરીરના સબં-ધથી મલીન થાય છે આત્માનો શરીરથી સબંધ છૂટવાથી આત્મા શુદ્ધબુદ્ધ પરમાત્મા થઇ શકે છે. માટે ભવ્યજીવોએ શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ છોડી દેવો જોઇએ અને મોક્ષ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

હવે જ્ઞાની કયાં સંતોષ પામે છે અને અજ્ઞાની કયાં સંતોષ પામે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—क्व तुष्यति गुरो मूर्खः सुज्ञो मे साम्प्रतं वद ?

હે ગુરો ! જ્ઞાની અને મૂર્ખ ક્યાં સતોષ પામે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—मूर्खः सदा तुष्यति कामभोगे बालौ प्रिये वै कटुके फलान्ते ।

क्रूरक्तपाने च यथा जलौका यथैव धूर्ता परपीडने च ॥१९१॥

आद्यन्तमध्येपि सुधासमाने सुखप्रदे ज्ञानमये स्वभावे ।

सुज्ञः सदा तुष्यति दिव्यधाम्नि यथैव हंसस्सरसश्च तोये ॥१९२॥

અર્થ—જેવીરીતે જરોઇ ગટ્ટુ લોહી પીવાથી સતોષ માને છે અને ગાડો માણુસ બીજાને દુઃખ આપવાથી સતોષ માને છે તેવીરીતે આત્મજ્ઞાનવિહીન પુરૂષ સેવન કરતા સારા લાગવાવાળા અને ફળ આપવામા અત્યત દુખ આપવાવાળા એવા કામ ભોગોમાજ હમેશા સતુષ્ટ રહે છે. તથા જેવીરીતે હંસ મહા સરોવરના જલથીજ સંતુષ્ટ રહે છે તેવીરીતે આત્મસ્વરૂપ જાણુવાવાળો પુરૂષ સર્વ સમયે, સર્વ સ્થળે, અમૃત સમાન સુખ આપવાવાળા તથા કેવલજ્ઞાનમય દિવ્ય જ્યોતિના સ્થાનરૂપ પોતાના જ્ઞાનમય સ્વભાવમાંજ હમેશા સતુષ્ટ રહે છે.

ભાવાર્થ—જેવીરીતે જરોઇને સ્તન ઉપર લગાવવામાં આવે તોપણુ તે દૂધ ન પીતાં લોહીજ પીવા માંડે છે. કોઇ કઠોર હૃદયી પુરૂષને કોઇ સુંદર બાલકને ખાવાપીવામા સહાય કરવા માટે રાખવામા આવે તો તે મૂર્ખ માણુસ તે બાલકને રડાવવામાજ આનદ માને છે તેવીરીતે આત્મસ્વરૂપ ન જાણુવાવાળો પુરૂષ હમેશા કામભોગોમાજ મગ્ન રહે છે. પરંતુ કામભોગ તે ક્ષણુ તો સુખમય લાગે છે પરતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે સુખાભાસ છે. ખરૂ સુખ નથી. તેથી તો નરકાદિકના ઘોરાતિઘોર દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. તેમાં સતોષ માનવો તે આત્માને અહિતકર છે, આત્માનુ હિત અથવા આત્માનું સુખ તો આત્માના જ્ઞાનમય સ્વભાવમાજ છે, તથા આત્માનો જ્ઞાનમય સ્વભાવજ સુખ આપવાવાળો છે. તેથી ભવ્યજીવોએ કામભોગોનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વભાવમાં લીન થવુ જોઇએ. એજ સુખનુ તેમજ મોક્ષ મેળવવાનુ સાધન છે. ॥૧૧૫॥

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની આત્માને કેવીરીતે જોવા પ્રયત્ન કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—सुज्ञः मूर्खश्च स्वात्मानं द्रष्टुं वा यतते कथम् ?

હે સ્વામિન્ ! આત્માને દેખવા માટે જ્ઞાની કેવીરીતે પ્રયત્ન કરે છે અને અજ્ઞાની કેવીરીતે પ્રયત્ન કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—वाक्कायचित्तैश्च निजात्मशून्यो द्रष्टुं प्रबोद्धुं यतते स्वरूपम् ।
तथापि द्रष्टुं स्वपदं न बोद्धुं शक्नोत्यबोधात्पतति प्रमादे ॥१९३॥
वाक्कायचित्तैर्न निजात्मवेदी ज्ञातुं च द्रष्टुं यतते स्वरूपम् ।
किन्त्वात्मना चात्मनि चात्मने ह्यात्मानं ततो याति पदं यथार्थम् ॥१९४॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનતાને લીધે મન, વચન કાયથી આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવા તેમજ જોવા પ્રયત્ન કરે છે. પરતુ મન, વચન કાયના પ્રયત્નથી આત્માને જાણી તેમજ જોઇ શકતો નથી. એથી તો તે માત્ર પ્રમાદમાજ પડે છે. આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળો જ્ઞાની પુરૂષ આત્માનુ સ્વરૂપ મન, વચન અને કાયના પ્રયત્નથી જાણવા તેમજ જોવા પ્રયત્ન કરતો નથી તે તો માત્ર પોતાનાજ આત્માવડે, પોતાનાજ આત્મામા, પોતાનાજ આત્મા માટે પોતાનાજ આત્માને જાણવા તેમજ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આથી તે પોતાના મોક્ષરૂપી યથાર્થ પદની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છે તેમા સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી જાણવા યોગ્ય ગુણ બિલકુલ હોતાજ નથી. રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ વગેરે ગુણો પુદ્ગલનાજ છે આથી પુદ્ગલજ ઇન્દ્રિયોવડે જાણી તેમજ જોઇ શકાય છે આત્મા પુદ્ગલ નથી આથી તે ઇન્દ્રિયોવડે જાણી તેમજ જોઈ શકાતો નથી. જો કે સસારી આત્માની સાથે અનેક કર્મ લાગેલા હોય છે, અને કર્મોનો સમૂહ પુદ્ગલમયજ હોય છે છતા તે અત્યત સૂક્ષ્મ હોય છે. આથી તે ઇન્દ્રિયોથી કદીપણ જાણી કે જોઈ શકાતો નથી તેથી આત્માનુ આવુ યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષજ તે આત્માને ઇન્દ્રિયોથી જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે જો કે મનથી અમૂર્ત આત્માનો પણ અનુભવ થઇ શકે છે પરતુ જે પુરૂષ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણે છે અને જેના આત્મામા મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી આત્માને પ્રગટ કરવાવાળો સમ્યગ્દર્શનરૂપી પ્રકાશ પ્રગટ થએલ છે તે પુરૂષજ મનમા તે અમૂર્ત આત્માનો અનુભવ કરી શકે છે વાસ્તવિકરીતે તો અમૂર્ત આત્માનુ સ્વરૂપ અમૂર્ત આત્માનીજ જાણી શકાય છે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણવાવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરૂષ મન, વચન કાયથી કદીપણ આત્મસ્વરૂપ

જાણવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. તે તો માત્ર આત્માના સમ્યગ્દર્શનમય પ્રકાશથીજ આત્માને જાણવા તેમજ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે સમ્યગ્દર્શનની સાથેજ પ્રગટ થવાવાળી સ્વાનુભૂતિરૂપ અનુભવથી અથવા સ્વપરભેદ વિજ્ઞાનમય આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી આત્માને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આત્મસ્વરૂપ જાણી લીધા પછી તે પુરુષ તેને લાગેલ કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને આવીરીતે આત્માને અત્યંત શુદ્ધ બનાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે એજ આત્માને કલ્યાણકારી છે.

હવે પોતાના આત્માને નવો જુનો કોણ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**भवाम्यहं नवो जीर्ण इति को मन्यते वद ?**

હે સ્વામિન્ ! હવે એટલુ કૃપા કરીને કહો કે હુ નવો છુ અથવા હુ જુનો છુ એમ કોણ માને છે.

ઉત્તર—**जीर्णैश्च देहैरहमेव सार्द्धं जातोऽस्मि जीर्णश्च नवैर्नवोऽहम् ।**
मूर्खो ह्यबोधादिति मन्यमानः प्राप्नोति दु:खं वचसाप्यतीतम् ॥१९५॥
देहस्य सार्द्धं न भवामि जीर्णो नवस्तथा नैव भवामि मध्यः ।
सुज्ञः स्वबोधादिति मन्यमानः प्राप्नोति सौख्यं च गतांतरायम् ॥१९६॥

અર્થ—શરીર જીર્ણ બને એટલે હુ જીર્ણ બન્યો છુ, તથા શરીર નવુ બનતા હુ નવો થયો છુ એમ પોતાના આત્માને જીર્ણ અથવા નવીન તો તેજ માને છે કે જે આત્માના સ્વરૂપને જાણતો ન હોય. આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવારૂપી અજ્ઞાનને લીધેજ એ એમ માને છે અને વચનથી પણ મહાદુઃખો વહોરી લે છે. પરંતુ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ આત્માનુ યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો હોઇ, એમ માને છે કે શરીર જીર્ણ બનતા હુ જીર્ણ થઇ શકતો નથી અથવા નવીન બનતા હુ નવો થઇ શકતો નથી, અથવા શરીરની મધ્યમ અવસ્થા હોતા હું મધ્યમ થઇ શકતો નથી. એમ યથાર્થ જ્ઞાનને લીધે જેમાં કોઇ પ્રકારનો અંતરાય વિઘ્ન નથી એવુ આત્મજન્ય અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧૬૭॥

ભાવાર્થ—વાસ્તવિકરીતે આ આત્મા અજર, અમર છે. અનાદિકાલથી એની સાથે કર્મ લાગેલા છે અને તેથીજ તે અજ્ઞાની થયો છે. એ અજ્ઞાનને કારણે પ્રતિક્ષણે નવાં નવા કર્મનો બંધ કરતોજ જાય છે, અને પહેલાના બંધાએલ કર્મોની નિર્જરા કરતો જાય છે. તથા એ કર્મોનો જેવો ઉદય હોય એ પ્રમાણે નવા નવા શરીર ધારણ કરે છે. અને ઇન્દ્રિય-

જન્ય સુખ કે દુ:ખ ભોગવે છે. મનુષ્ય આયુકર્મના ઉદયથી જ્યારે આ જીવ મનુષ્ય શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે સંસારીજીવ અજ્ઞાનતાવશાત્ શરીર નવુ થતા આત્માને પણ નવો સમજી લે છે, જ્યારે શરીર કિશોર કે યુવાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને પણ કિશોર કે યુવાવસ્થા ધારણ કરતો માને છે, અને શરીર જીર્ણ થતા આત્માને પણ જીર્ણ થતો માને છે. આમ આયુ પૂર્ણ થતા જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે સસારીજીવ પોતાના આત્માને મરેલ સમજે છે. આ બધી તેની સત્વ ભૂલ અને અજ્ઞાન છે. શરીર નષ્ઠ પામતાં આત્મા બીજા શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, તો એને મરેલ કહી શકાયજ નહિ. તથા જેમ શરીર નષ્ટ પામતા આત્માને મરેલ કહી શકાય નહિ તેમ શરીર ઉત્પન્ન (નવું) થતાં પણ આત્માને નવો કહી શકાય નહિ. આમ એ સ્વયંસિદ્ધ છે કે શરીર નવુ, જુનુ થતા આત્મા નવો જુનો થતો નથી અને કદાપી મરતો પણ નથી. આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે, અને જ્ઞાન સુખમય છે આ જ્ઞાનસુખ કર્મોથી ઢકાએલ છે. આથી કર્મોના નાશ થતા જ્ઞાન અને સુખ પૂર્ણપણે પ્રગટે છે, અને કદાપિ એ નાશ પામતા નથી એને મોક્ષ કહે છે.

હવે તત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કેવીરીતે માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**मूर्खश्च मन्यते तत्त्व कथमज्ञश्च मन्यते ।**

હે ભગવન્ ! મૂર્ખ પુરૂષ તત્વોનુ સ્વરૂપ કેવીરીતે માને છે અને જ્ઞાની પુરૂષ કેવીરીતે માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—**स्यादेकमेवानुपमं हि तत्त्वं मूर्खः कुबोधादिति मन्यमानः ।**

यथार्थतत्त्वेन विवंचितः कौ जडस्वरूपो भवति स्वयं सः ॥१९७॥

तत्त्वं प्रणीतं चिदचित्प्रभेदात्सुखप्रदं वै द्विविधप्रकारम् ।

ज्ञात्वेति चैव हृदि मन्यमानः स्वजीवतत्त्वे रमते विशुद्धे ॥१९८॥

અર્થ—આત્માના સાચા સ્વરૂપને ન ઓળખનાર અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનદ્વારા એમ માને છે કે આ સસારમા એક ॥૧૧૮।
હુંજ ઉપમારહિત તત્વ છુ. મારા સિવાય બીજુ કોઈ છેજ નહિ. એ પ્રમાણે તે તત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપથી વંચિત રહીને પોતે જડ સ્વરૂપ બની જાય છે. પરતુ જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે એ સમજે છે કે ચૈતન્ય અને જડ એવા ભેદથી બે પ્રકારના તત્વ કહેલા છે. આમ બનેનુ સ્વરૂપ સમજીને પોતાના શુદ્ધ આત્મામા મગ્ન બને છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં બે પ્રકારના તત્વ કહેલા છે. એક ચેતન અને બીજું જડ. જીવ તત્વ ચેતનરૂપ તત્વ છે અને બાકી બધું અચેતન તત્વ છે. જેમાં જ્ઞાન, દર્શન ગુણ હોય એને ચેતન કહે છે. એ જ્ઞાન દર્શન જીવમાં છે, જીવ સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થમાં હોતો નથી જ્ઞાન દર્શન આત્માનો સ્વભાવ છે પરંતુ એ જ્ઞાન દર્શન કર્મોથી ઢંકાએલ છે. કર્મ અચેતન છે જ્યારે આ જીવ ક્રોધાદિક કષાય ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તેના આત્માની સાથે સંસારમાં ફેલાએલ કર્મવર્ગણાઓ મળે છે અને એજ કર્મવર્ગણાઓ અષ્ટકર્મરૂપ પરિણમે છે અને પછી એ આઠે કર્મ અને એજ કર્મવર્ગણાઓ ઉદય પામતા ફળ આપે છે. એ કર્મવર્ગણાઓ અષ્ટકર્મરૂપ પરિણમે છે અને પછી એ આઠે કર્મ પોતપોતાના નામ અનુસાર ફળ આપે છે. જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનને ઢાંકે છે, દર્શનાવરણ દર્શનને ઢાંકે છે, મોહનીય આત્મામાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે છે, વેદનીય કર્મ ઇન્દ્રિયના સુખદુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે, આયુ કર્મ આ જીવને શરીરમાં રોકી રાખે છે નામકર્મથી શરીરની રચના થાય છે, ગોત્ર કર્મથી ઉચ્ચ નીચતા આવે છે અને અંતરાય કર્મ કાર્યમાં વિઘ્ન નાખે છે. આ પ્રમાણે આઠે કર્મો આ જીવને દુઃખ દે છે. જે જીવ આત્મા અને કર્મ બંનેના સ્વરૂપને સમજતો નથી, તે શરીરનેજ આત્મા લેખે છે. અને એ પ્રમાણે પોતાના અજ્ઞાનદ્વારાજ પોતેજ અચેતન અથવા જડરૂપ બને છે. પરંતુ જે પુરૂષ એ બંનેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે આત્માની સાથે લાગેલા કર્મોનો દુઃખદાયી માને છે અને તેથી તે કર્મોનો નાશ કરી આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે સૌથી પહેલા તે કષાયોનો નાશ કરી આવતા કર્મ રોકે છે અને પછી ધ્યાનરૂપ તપશ્ચરણદ્વારા પહેલાના સંચિત કર્મોનો નાશ કરે છે. આમ તે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, અને આત્મજન્ય અનંતસુખમાં લીન રહે છે.

હવે જ્ઞાની ભ્રમણ કરતો નથી અને અજ્ઞાની કરે છે તેનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

प्रश्न—शठो भ्रमति संसारे कथं सुज्ञो न वा प्रभो !

હે પ્રભો ! અજ્ઞાની પુરૂષ પરિભ્રમણ શા માટે કરે છે અને જ્ઞાની પુરૂષ કેમ કરતો નથી તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—मूर्खो न बुध्वा चिदचित्प्रभेदं स्वच्छन्दरीत्याखिलवस्तु मत्वा ।
सन्मार्गमूढो हतधर्मकर्मा भ्रमत्यवश्यं च भवार्णवे हि ॥१९९॥
अजीवतत्त्वं भुवि पंचधा स्यात् स्वचिन्हतश्चैव च मन्यमानः ।
ज्ञानी सदा ज्ञानमयः सुखाब्धिः मत्वेति तृप्तश्च निजस्वभावे ॥२००॥ ॥૧૧૮॥

અર્થ—આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનાર અજ્ઞાની પુરૂષ તત્વોના ચેતન, જડ આદિ ભેદોને તો જાણતો નથી, કેવળ પોતાની ઇચ્છા મુજબ બધા તત્વોના સ્વરૂપ સમજી લે છે. આથી તે મોક્ષના શ્રેષ્ઠમાર્ગથી ભ્રષ્ટ રહે છે, ધર્મ કર્મને છોડી દે છે અને આ સંસારસાગરમાં અચૂક પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ આત્માને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ પોતપોતાના ચિન્હોથી તત્વોના સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન માને છે. તે આત્માના સ્વરૂપને જ્ઞાનમય અને સુખસાગર માને છે તથા અજીવ તત્વના પાંચ ભેદ માને છે. આમ તે ભિન્નભિન્ન તત્વોનુ સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન માને છે, અને એથી તે પોતાના જ્ઞાનમય આત્મસ્વભાવમા સદા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—તત્વોના મુખ્ય બે ભેદ છે. એક જીવ તત્વ અને બીજુ અજીવ તત્વ. એમા જીવ તત્વ અનંત જ્ઞાનમય અને અનંત સુખમય છે. સંસારી જીવોનુ એ અનંતજ્ઞાન અને અનંતસુખ કર્મોથી ઢંકાએલ છે. જ્યારે આ જીવ કષાયથી અલગ રહી આત્મલીન બની જાય છે અને સર્વ કર્મોને સર્વથા ઉચ્છેદ છે, ત્યારે આત્મા પરમાત્મા બને છે અને એ વખતે તેનું અનંતજ્ઞાન અને અનંતસુખ પ્રગટ થાય છે અને તે અનંતકાળસુધી વિદ્યમાન રહે છે. બીજા અજીવ તત્વના પાંચ ભેદ છે. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ જેમા રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને સ્પર્શ હોય તેને પુદ્ગલ કહે છે, એના સૌથી નાના પરમાણુને ખંડ કહે છે. પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ અથવા સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે. બે ચાર સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહને સ્કંધ પુદ્ગલ કહે છે સ્કંધ પણ સૂક્ષ્મસ્થૂલના ભેદથી બે પ્રકારના છે. કર્મવર્ગણા વગેરે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ છે તથા પત્થર, માટી વગેરે જે દેખવામા આવે છે તે બધા સ્થૂલ પુદ્ગલ છે. શબ્દ પણ પુદ્ગલ છે પુદ્ગલના અનેક ભેદ છે. જીવ અને પુદ્ગલ એ બન્ને તત્વોમા ચાલવાની શક્તિરૂપ છે જે સમસ્ત પદાર્થોને રહેવાને સ્થાન આપે છે તેને આકાશ કહે છે. તેના પણ બે ભેદ છે. એક લોકાકાશ અને બીજો અલોકાકાશ. જે આકાશમા સમસ્ત પદાર્થ રહે છે તેને લોકાકાશ કહે છે અને લોકાકાશની બહાર અનંત આકાશ અલોકાકાશ કહેવાય છે લોકાકાશમા ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો ભરેલા છે. બંને દ્રવ્ય અમૂર્ત અને અખંડ છે. એમાથી ધર્મદ્રવ્ય જીવ પુદ્ગલને ચાલવામા મદદ કરે છે, અને અધર્મદ્રવ્ય જીવ પુદ્ગલને થોભવામા મદદ કરે છે. જ્યાલગી ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યો છે ત્યાલગી લોકાકાશ છે. આ લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર એક એક કાળનો અણુ છે એમાથી એની યથાર્થરૂપ કાળનો સૌથી નાનો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, અસંખ્યાત સમયની આવલી હોય છે ॥૧૨૦॥
તથા એ આવલીમાથી કલાક ઘડી, પળ. સેકંદ વગેરે સમય થાય છે આ સમય સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપનુ પરિવર્તન કરાવે છે. આ પ્રમાણે અત્યંત સંક્ષેપમા જીવ અજીવ તત્વો કહ્યા છે. એ બધાના સ્વરૂપ સમજીને પોતાની બુદ્ધિને યથાર્થ બનાવવી જોઇએ પુદ્ગલાદિક ત્યાજ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઇએ એ આત્માના

અનતસુખનુ સાધન છે. જે પુરુષ આ સમસ્ત તત્વોના સ્વરૂપને સમજતો નથી તે ત્યાજ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી, તેથી કર્મોનો નાશ પણ કરી શકતો નથી. અને તેથીજ તે સંસારમા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે એથી તે પરિભ્રમણમાથી બચવા માટે આત્મામા લીન બની કર્મોનો નાશ કરવો જોઇએ, જેથી અનતસુખ મળે તેજ ભવ્યજીવનુ કર્તવ્ય છે

હવે તત્વોને જાણી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—जानन्नजानन् तत्त्व च सुज्ञो मूर्खं करोति किम् ?

હે સ્વામિન્! તત્વોને જાણી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શુ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर— अजानमानो वरसप्ततत्त्व वा तत्स्वरूपं च यथास्थित कौ ।

मूर्खः सदा क्लिश्यति सौख्यहेतोस्तथापि दुःखी भवतीह दीन ॥२०१॥

ज्ञानीति जानन् वर सप्ततत्त्वं वा तत्स्वरूप सुखशान्तिमूलम् ।

तृप्तः स्वतत्त्वे हि शुभे तटस्थ-स्तथापि साम्राज्यमती सर्पापा ॥२०२॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ નહિ જાણનાર અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના શરીરમા રહેલ સાતે તત્વોને જાણતો તે નથી, પણ તેમના સ્વરૂપને ઓળખતો પણ નથી તત્વોના સ્વરૂપને ન જાણતા કેવળ સુખ માટે અનેક પ્રકારના કલેશ સહન કરે છે, તોપણ આ સસારમા તે ગરીબ બની દુઃખીજ બને છે પરતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ સાતે તત્વોને જાણી લે છે, સુખ શાતિના કારણભુત એના સ્વરૂપને પણ જાણી લે છે અને પોતાના શુભ આત્મતત્વમા તૃપ્ત રહે છે તો પણ તે બીજા સમસ્ત તત્વોમા ઉદાસીનતા ધારણ કરી લે છે તોપણ મોક્ષરૂપી સામ્રાજ્યલક્ષ્મી પોતેજ એની પાસે આવે છે.

ભાવાર્થ—જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એના ભેદથી સાત તત્વો છે એમાંથી જીવ અજીવનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન પહેલા શ્લોકમાં કર્યું છે. કષાયોના નિમિત્તથી જે કર્મવર્ગણાઓ આત્માની સાથે મળવા સન્મુખ થાય છે એને આશ્રવ કહે છે અથવા કર્મોનુ આવવુ તે આશ્રવ છે. એ કર્મવર્ગણાઓનુ આત્માની સાથે મળી જવુ તેને બધ કહે છે. ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ આદિથી આશ્રવને રોકી દેવો તેને સવર કહે છે, પૂર્વસંચિત કર્મોનો એકદેશ ક્ષય થવો નિર્જરા

છે, અને સમસ્ત કર્મોના ક્ષય થવો મોક્ષ છે. જે પુરૂષ આ સાતે તત્વોને યથાર્થરીતે ગ્રહણ કરે છે, અથવા પ્રથમ તેનુ સ્વરૂપ સમજી લે છે તે પુરૂષ આશ્રવ બંધને નષ્ટ કરી સંવર અને નિર્જરા ગ્રહણ કરે છે. સંવરથી આવતા કર્મ રોકે છે અને નિર્જરાથી પૂર્વસંચિત કર્મોના વ્યય કરે છે આમ તે સર્વ કર્મોને સર્વથા નષ્ટ કરી મોક્ષ પામે છે આ સસારમાં મોક્ષ તત્વ પ્રાપ્ત કરવામાજ મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા છે. જે પુરૂષ આ સાતે તત્વોને જાણતો નથી તે નતો આશ્રવ બંધથી આત્માને બચાવે છે, ન તો કર્મોના નાશ કરી આત્માની અનત જ્ઞાનમય, અને અનંત સુખમય વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એથી તે સુખની વાંચ્છાએ પ્રયત્ન કરવા છતાંપણ યથાર્થ સુખથી વંચિત રહે છે, તથા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને સુખ માની એમા મગ્નશીલ રહે છે, એના માટે વિધવિધ પાપ કરે છે અને પાપોથી તીવ્ર કર્મનો બંધ કરી સસારસાગરમાં સદાકાલ પરિભ્રમણ કરે છે. આથી ભવ્યજીવોએ આ સાતે તત્વોનુ સ્વરૂપ જાણી, આશ્રવાદિક હેય પદાર્થના ત્યાગ કરી, મોક્ષાદિ ઉપાદેય તત્વોને પ્રાપ્ત કરી આત્મકલ્યાણ કરવુ જોઇએ

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કોના માટે પ્રયત્ન કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—**किमर्थं यतते मूर्खः सुज्ञो वा वद मे प्रभो ?**

હે પ્રભો, કૃપા કરી એટલુ સમજાવો કે જ્ઞાની પુરૂષ શાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ શાને માટે પ્રયત્ન કરે છે

उत्तर—**प्रवृत्तिमार्गं च निवृत्तिमार्गं मूर्खो न जानाति निजस्वरूपम् ॥**
प्रवृत्तिमार्गस्य च दुःखदस्य प्रवर्द्धनार्थं यततेऽथ नित्यम् ॥२०३॥
प्रवृत्तिमार्गं च निवृत्तिमार्गं ज्ञानीति जानन् स्वपदं यथावत् ॥
प्रवृत्तिमार्गं गतत विहाय निवृत्तिमार्गेण शिवं च गन्तुम् ॥२०४॥

અર્થ—આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનાર અજ્ઞાની પુરુષ ન તો પ્રવૃત્તિમાર્ગને જાણે છે, ન નિવૃત્તિ માર્ગને જાણે છે, અથવા ન આત્મસ્વરૂપને જાણે છે એથી તે અત્યત દુખદાયક પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃદ્ધિ કરવા માટે સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પરતુ આત્માનુ સ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ પ્રવૃત્તિ માર્ગનુ પણ સ્વરૂપ જાણે છે અને નિવૃત્તિમાર્ગનુ પણ સ્વરૂપ જાણે છે, અને આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ પણ જાણે છે એથી તે પ્રવૃત્તિમાર્ગને છોડીને નિવૃત્તિ માર્ગદ્વારા મોક્ષ પામવા પ્રયત્ન કરે છે

ભાવાર્થ—જે કર્મોમાં મન, વચન, કાય અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હોય એ કાર્યો કરવા એ પ્રવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય છે. તથા જે કાર્યોમાં મન, વચન, કાય અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ રોકાય એ સંસારના જેટલા કાર્ય છે તે બધા પ્રવૃત્તિમાર્ગરૂપ છે. ગુપ્તિ સમિતિ આદિ જેટલા તપ છે એ બધું નિવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય. પ્રવૃત્તિમાર્ગથી આસ્રવ બંધ કાર્યો કરવા તે નિવૃત્તિમાર્ગ છે. ઉપર લખ્યા મુજબ એ બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવૃત્તિમાર્ગ સંસારમાં થાય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગથી સંવર નિર્જરા થાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ નિવૃત્તિમાર્ગથીજ થાય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગથી પરિભ્રમણનું સાધન છે અને નિવૃત્તિમાર્ગ સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન છે. તેના યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. કદાપિ, કોઇપણ કાળે મોક્ષપ્રાપ્તિ થઇ શકતીજ નથી. એથી અને નિવૃત્તિમાર્ગ ધારણ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઇએ.

હવે આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર જીવ બીજાઓની સાથે બાતચીત કરે છે કે નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—**स्वात्मतुष्टः परैः सार्द्धं ब्रवीति मे न वा वद ?**

હે સ્વામિન્! પોતાના આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર બીજાઓ સાથે બાતચીત કરે છે કે નહિ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—**धर्मोऽप्यधर्मोऽस्ति नभोऽपि कालस्तस्मादजीवो भुवि पुद्गलोऽपि ।**
नाहं ह्यजीवोऽस्मि यथार्थदृष्ट्या चिन्मात्रमूर्तिः स्वपरेऽस्मि गुप्तः ॥१०५॥
तस्मैव भिन्नाश्च मदन्यजीवास्ततः प्रभो केन सम ब्रवीमि ।
विचार्य चैवं हि पुनः पुनश्च श्रीकुन्थुसिंधुर्वरसूरिरेव ॥१०६॥
स्वानन्दतुष्टोऽखिलविश्वबन्धुः सुखप्रदे स्वात्मचतुष्टये हि । ॥१२३॥
बभूव पूते स्वपदे सुगुप्तो भानुः प्रभायामिव भव्यबन्धुः ॥१०७॥

અર્થ—આ સંસારમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ અને પુદ્ગલ એ અજીવ પદાર્થ છે. જો યથાર્થરીતે જોઇએ તો મેં ન તો ધર્મદ્રવ્ય છું, ન અધર્મદ્રવ્ય છું, ન આકાશદ્રવ્ય છું, ન કાલદ્રવ્ય છું અને ન પુદ્ગલદ્રવ્ય છું. આથી યથાર્થદૃષ્ટિથી

હુ અજીવ નથી. હુ તો પોતાના આત્મામા સદાકાલ ગુપ્ત રહેવાવાળો ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છુ. જેવો હુ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છુ તેવોજ મારાથી ભિન્ન દેખતા અન્ય જીવો પણ સર્વ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છે, એ પણ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાલ એ પાચેરૂપ અજીવ નથી એથી મારાથી સર્વ ભિન્ન જીવો પણ મારી સમાન ચૈતન્યમય છે એથી હે ભગવન્ ! હુ કોની સાથે વાતચીત કરૂ. સસારમા જેટલા જીવ છે તે સર્વ ચૈતન્યમય છે, અને પોતપોતાના આત્મામા ગુપ્ત છે. એથી તેમની સાથે વાતચીત થઇ શકતી નથી, તથા અજીવ પદાર્થોથી પણ બાતચીત થઇ શકતી નથી. આથી સંસારમા બીજી કોઈ વસ્તુ બાકી રહી જતી નથી કે જેની સાથે વાતચીત કરૂ. તેથીજ હે ભગવન્ ! હુ કોઇની સાથે બાતચીત કરતો નથી આ વાતને વારવાર વિચાર કરી, જેમ સૂર્ય પોતાની પ્રભામા ગુપ્ત રહે છે, તેમ પોતાના આત્મજન્ય આનદમા સતુષ્ટ રહેનાર, વિના કારણ સસારના સમસ્ત જીવોના બધુ અને ખાસ કરીને ભવ્યજીવોના બંધુ એવા આચાર્યપ્રવર **શ્રીકુંથુસાગરસ્વામી** અત્યંત સુખ દેનાર, પરમપવિત્ર અને પોતાના આત્માના અનંત ચતુષ્ટયોથી સુશોભિત એવા પોતાના શુદ્ધ આત્મામા સદાકાલ ગુપ્તરૂપથી બિરાજમાન રહે છે. ।

ભાવાર્થ—પોતાના આત્મામા સતુષ્ટ રહેનાર બીજા કોઈપણ પ્રકારના પદાર્થ સાથે સબધ રાખતો નથી. તે તે સદાકાળ આત્મામાજ લીન રહે છે. એ બીજાઓની સાથે કદાપિ પણ વાતચીત કરતો નથી અથવા જે બીજાઓ સાથે વાતચીત કરે છે અથવા કરવા ચાહે છે તે પોતાના આત્મામા લીન થઈ શકતો નથી. એથી તે ઉત્તરોત્તર બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે આત્મામા સંતુષ્ટ રહેનાર જીવ કદાપિ બીજાઓ સાથે વાતચીત કરતોજ નથી. આચાર્યપ્રવર **શ્રીકુંથુસાગર સ્વામી** આ સિદ્ધાંતને અનુસરરીતેજ પોતાના આત્મામા લીન રહે છે. આજ કલ્યાણકારક છે.

એ રીતે આચાર્યવર **કુંથુસાગર** સ્વામીએ રચેત શ્રી **સુધર્મોપદેશામૃતસાર** નામના ગ્રથનો " આત્મતત્વોપદેશવર્ણન " નામે બીજો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે ॥૧૨૪॥

चरणपादुकां नत्वा भक्त्या स्तुत्वा पुनः पुनः तत्र पावागढे पूते वर्षायोगो धृतस्तदा ॥१३॥

અત્યંત પવિત્ર એવા પાવાગઢ સિદ્ધક્ષેત્રપર પહોંચી લવકુશની ચરણપાદુકાને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરી, વારવાર સ્તુતિ કરી અને એજ વખતે આ પવિત્ર ક્ષેત્રપર ચોમાસુ નક્કિ કર્યું

आषाढशुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां शुभे दिने ॥ न्यायनीतिरचानिष्ठे राज्ये वृटिशभूपतेः ॥१४॥

पंचषष्ठ्याधिके पूते चतुर्विंशतिके शते ॥ वर्षे वीरप्रभोर्वासे स्वर्गमोक्षप्रदायिनः सताम् ॥१५॥

व्रतनियमनिष्ठेन गुर्वाज्ञापालकेन च ॥ श्रीनमिसिंधुना सार्द्धं क्षुल्लकेनादिसिंधुना ॥१६॥

स्थित्वा लवकुशादीनां पादमूले शिवप्रदे ॥ सुधर्मोपदेशामृतसारोऽयं लिखितो मया ॥१७॥

स्वानन्दसौख्यतुष्टेनार्हद्धर्मरसिकेन च । श्रीकुंथुसिंधुना भक्त्याचार्येण कामदेन हि ॥१८॥

પોતાના ચિદાત્મ આત્મસુખમા સંતુષ્ટ રહેનાર, સર્વની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર અને ભગવાન્ અરહંતે કહેલ ધર્મનુ રસપાન કરનાર મેં આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજીએ સજ્જન પુરૂષોને સ્વર્ગ, મોક્ષ દેવાવાળો આ **સુધર્મોપદેશામૃતસાર** નામનો ગ્રંથ ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીના મોક્ષમા ગયા બાદ ૨૪૬૫ મા વર્ષના અષાઢ સુદ ચૌદસને દિવસે ન્યાય, નીતિ અને દયાની સાથે રાજ્ય કરવાવાળા બ્રીટીશના રાજ્યમા પોતાના ગુરૂની આજ્ઞાને પાલન કરનાર તથા પોતાના વ્રત નિયમમા અત્યંત નિષ્ઠ એવા મુનિ શ્રીનમિસાગર સાથે તથા ક્ષુલ્લક આદિસાગરની સાથે શ્રી લવ અને કુશના મોક્ષસુખ દેવાવાળા ચરણકમલોની પાસે બેસીને લખી પૂર્ણ કર્યો છે.

सुधर्मोपदेशामृतसारोऽयं ग्रंथसत्तमः । धर्मोत्तमं दिशन्भव्यान् जीयादाचन्द्रमण्डलम् ॥१९॥

આ સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામનો ઉત્તમ ગ્રંથ ભવ્યજીવોને ઉત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ દેતો યાવત્‌ચંદ્રદિવાકરૌ ચિરંજીવ રહે.

मुनयः कुंदकुंदाद्या कलौ सुधर्मरक्षकाः ॥ कुर्वंतु जगतः शांतिं धर्मवृद्धिं पुनः पुनः ॥२०॥

આચાર્ય શ્રીકુંદકુંદાદિક આ કલિકાલમા શ્રેષ્ઠધર્મની રક્ષા કરવાવાળા છે. એથી એ મુનિરાજ સંસારભરમા શાંતિ અને વારંવાર ધર્મની વૃદ્ધિ કરે.

હુ અજીવ નથી. હુ તો પોતાના આત્મામા સદાકાલ ગુપ્ત રહેવાવાનો ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છુ. જેવો હુ ચૈતન્યમાત્ર મૂાત છું તેવોજ મારાથી ભિન્ન દેખતા અન્ય જીવો પણ સર્વ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છે, એ પણ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાલ એ પાંચેરૂપ અજીવ નથી. એથી મારાથી સર્વ ભિન્ન જીવો પણ મારી સમાન ચૈતન્યમય છે એથી હે ભગવન્ ! હુ કોની સાથે વાતચીત કરૂ સસારમાં જેટલા જીવ છે તે સર્વ ચૈતન્યમય છે, અને પોતપોતાના આત્મામા ગુપ્ત છે. એથી તેમની સાથે વાતચીત થઇ શકતી નથી, તથાં અજીવ પદાર્થોથી પણ બાતચીત થઇ શકતી નથી. આથી સંસારમાં બીજી કોઈ વસ્તુ બાકી રહીં જતી નથી કે જેની સાથે વાતચીત કરૂ. તેથીજ હે ભગવન્ ! હુ કોઇની સાથે બાતચીત કરતો નથી આ વાતને વારવાર વિચાર કરી, જેમ સૂર્ય પોતાની પ્રભામા ગુપ્ત રહે છે, તેમ પોતાના આત્મજન્ય આનદમા સતુષ્ટ રહેનાર, વિના કારણ સસારના સમસ્ત જીવોના બધુ અને ખાસ કરીને ભવ્યજીવોના બંધુ એવા આચાર્યપ્રવર **શ્રીકુંથુસાગરસ્વામી** અત્યંત સુખ દેનાર, પરમપવિત્ર અને પોતાના આત્માના અનંત ચતુષ્ટયોથી સુશોભિત એવા પોતાના શુદ્ધ આત્મામા સદાકાલ ગુપ્તરૂપથી બિરાજમાન રહે છે ।

ભાવાર્થ—પોતાના આત્મામા સતુષ્ટ રહેનાર બીજા કોઈપણ પ્રકારના પદાર્થ સાથે સબધ રાખતો નથી. તે તે સદાકાળ આત્મામાજ લીન રહે છે એ બીજાઓની સાથે કદાપિ પણ વાતચીત કરતો નથી અથવા જે બીજાઓ સાથે વાતચીત કરે છે અથવા કરવા ચાહે છે તે પોતાના આત્મામા લીન થઈ શકતો નથી. એથી તે ઉત્તરોત્તર બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે આત્મામા સંતુષ્ટ રહેનાર જીવ કદાપિ બીજાઓ સાથે વાતચીત કરતોજ નથી. આચાર્યપ્રવર **શ્રીકુંથુસાગર સ્વામી** આ સિદ્ધાતને અનુસરરીતેજ પોતાના આત્મામા લીન રહે છે આજ કલ્યાણકારક છ

એ રીતે આચાર્યવર **કુંથુસાગર** સ્વામીએ રચેલ શ્રી **સુધર્મોપદેશામૃતસાર** નામના ગ્રંથનો " આત્મતત્વોપદેશવર્ણન " નામે બીજો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે ॥૧૨૪॥

અથ પ્રશસ્તિ.

न्याय नय व्याकरणं न छन्दो निजात्मविद्यां स्वसुधां पवित्राम् ।
जानामि काव्य न विशेषशास्त्र तथापि बुद्ध्या सुमनशांतिदातु ॥१॥

दीक्षागुरोरेव च शांतिसिंधोर्विद्यागुरोरेव सुधर्मसिंधोः ।
कृपाप्रसादान्निजतत्त्वदात्री सुधर्मशिक्षा लिखिता मयेयम् ॥२॥

અર્થ—હુ [આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગર સ્વામી] ન તો ન્યાયશાસ્ત્ર જાણુ છુ, ન વ્યાકરણ શાસ્ત્ર, ન છન્દશાસ્ત્ર જાણુ છુ, ન પોતાના આત્માને માટે અમૃતરૂપ પવિત્ર અધ્યાત્મવિદ્યા જાણુ છુ. ન કાવ્યશાસ્ત્ર તથા અન્ય વિશેષશાસ્ત્ર જાણુ છુ. તથાપિ સુખશાતિ દેવાવાળા મારા દીક્ષાગુરૂ આચાર્યપ્રવર શ્રીશાતિસાગરજીની કૃપાથી તથા મારા વિદ્યાગુરૂ આચાર્ય શ્રીસુધર્મસાગરજીની કૃપાથી પોતાના આત્મતત્વનો સ્વરૂપને પ્રકાશમાન કરવાવાળી આ આચાર્ય શ્રીસુધર્મસાગરજીની શિક્ષા મેં અલ્પબુદ્ધિ અનુસાર લખી છે

सुधर्मसिंधोश्च गुरो सकाशात् यच्छिक्षितं तत्सकलं गृहीत्वा ॥
सुधर्मदेशामृतसार नाम्नि ग्रंथे पवित्रे लिखित मयेदम् ॥३॥

અર્થ—ગુરૂવર્ય આચાર્ય સુધર્મસાગરજીની પાસેથી જે કંઇ શિક્ષા ગ્રહણ કરી તે બધી એકત્ર કરીને મેં સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામના પવિત્ર ગ્રંથમાં લખી છે

ग्रंथ ह्यमुं वांच्छितदं पवित्रं पठन्ति गायन्ति नमन्ति नित्यम् ॥
तदर्थमेव हृदि धारयन्ति त एव भव्याश्च विचारशीलाः ॥४॥

साम्राज्यलक्ष्मीं सुखदां यथेष्ट धर्मानुकूलं च निजात्मबंधुम् ॥
लब्ध्वा लभन्ते ह्यजरामरत्वं क्रमात्तथानन्तचतुष्टयं च ॥५॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ પોતાની બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાવાળા આ પવિત્ર ગ્રંથને વાચે છે, ગાય છે અથવા હમેશા નમસ્કાર કરે છે તે પુરૂષો આ સસારમાં વિચારશીલ કહેવાય છે. એવા પુરૂષો સુખ દેવાવાળી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીને યથેષ્ટ પ્રાપ્ત કરી

લે છે, તથા ધર્માનુકૂલ ચાલવાવાળા પોતાના ભાઈબંધુઓને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અંતમા તે પુરૂષો પોતાના આત્માના અનંતચતુષ્ટયોને પ્રાપ્ત કરી અજરામરપદ અથવા મોક્ષપદ પામે છે.

बोधिं समाधिं सुखदां सुविद्यां क्षमाकृपाशांतिदयासुधैर्यम् ॥
श्रीशांतिनाथः सुखशांतिपूर्णो धर्मानुकूलां विदधातु बुद्धिम् ॥६।

અર્થ—અનંતસુખ અને અનંતશાંતિના સાગર એવા ભગવાન્ શ્રીશાંતિનાથ સોળમા તિર્થંકર પરમદેવ મને રત્નત્રય પ્રદાન કરે, સમાધિ પ્રદાન કરે, સુખ દેવાવાળી અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રદાન કરે, ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ, દયા અને શ્રેષ્ઠ ધૈર્ય પ્રદાન કરે તથા ધર્માનુકૂલ ચાલવાવાળી સુબુદ્ધિ આપે.

પાવાગઢક્ષેત્ર યાત્રાનું વર્ણન.

भोगीलाल जेठालाल माणिकलाल धर्मिणः । वाडीलालमथालाल छबालाल विनोदिनः ॥१॥
नाथालाल मणीलाल-कचरालालदानिनः ॥ धुरालालमुफतलाल केशवलाल ज्ञानिनः ॥२॥
दानार्चाधर्मनिष्ठाश्च जांबुडीग्रामवासिनः ॥ श्रीपावागढयात्रार्थं कृतवन्तः सुप्रार्थनाम् ॥३॥
स्वीकृत्य प्रार्थनां तेषां धर्मोद्योतनहेतवे ॥ पूर्वोक्तश्रावकैः सार्द्धं जिनधर्मप्रभावकैः ॥४॥
विपुलश्राविकाभिश्च बहुभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ तपस्तुष्टेन धीरेण नमिसागरयोगिना ॥५॥
ध्वजातोरणघंटादि शोभितैर्जिनमंदिरैः । सार्द्धं चचाल पूतात्मा ह्याचार्यकुंथुसागरः ॥६॥

દાન પૂજા આદિ ધર્મકાર્યોમા રત રહેનાર ભોગીલાલ મગનલાલ શાહ, શેઠ જેઠાલાલ મગનલાલ શાહ, શેઠ માણેકલાલ લીલાચંદ ગાંધી, શેઠ વાડીલાલ કોદરલાલ ગાંધી, શેઠ છબાલાલ મોતીચંદ કોટડીઆ, શેઠ અમથાલાલ સાકળચંદ શાહ, શેઠ મણીલાલ દેવચંદ શાહ, શેઠ નાથાલાલ માણેકચંદ મહેતા ફતેપુર, શેઠ કચરાલાલ મગનલાલ કોટડીઆ ગઠોડા, શેઠ ધુરાલાલ તલોદ સ્ટેશન, શેઠ કેશવલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી, શેઠ મફતલાલ હાથીચંદ ગાંધી તલોદ સ્ટેશન આદિ જ્ઞાની, દાની અને ધાર્મિક પુરૂષોએ પાવાગઢ સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરવા જવા વિનતી કરી આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજીએ ધર્મનો વિશેષ પ્રકાશ કરવા ॥૧૨૦॥

એમની એ વિનતિ માન્ય રાખી અને જીનધર્મની પ્રભાવના કરતા ઉપર મુજબ બધા શ્રાવકોની સાથે અને શ્રાવિકાઓની સાથે અને બ્રહ્મચારીઓ સાથે તથા તપશ્ચરણથી સંતોષ પામતા ધીરવીર મુનિ શ્રીનમિસાગરજી સાથે અને ધ્વજ, તોરણ ઝંડા આદિ ઉપકરણોથી સુશોભિત જીનાલય સહિત પવિત્ર આત્માથી આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજી જાબુડી ગામથી ઉપડ્યા

ग्रंथनिर्माणमौनाद्यौ दक्षश्च पुरुषोत्तमः ॥ हस्तमती नदीं लंघ्याचलत्फतेपुरं प्रति ॥७॥

અર્થ—ગ્રંથ રચના કરવામા તથા મૌનધારણ કરવામા અત્યંત ચતુર એવા પુરુષોત્તમ આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજી હાથમતી નદી ઓળંગીને ફતેપુર તરફ આવ્યા

तत्र संबोध्य भव्यान् हि ततोऽचलत्तलोदकम् ॥ समंतादागतान् भव्यान् तत्र संबोध्य धीरधीः

ત્યા અનેક ભવ્યોજીવોને ઉપદેશ દઈ તલોદ નામના નગરમા આવ્યા ત્યા ચારેબાજુથી ઘણા ભવ્યજીવો આવ્યા હતા. તેમને ઉપદેશ દીધો અને પછી એ ધીરવીર મહાત્મા આગળ ચાલ્યા

वडागामडेमाईं गतः कुर्वंस्तपोजपम् ॥ तत्रापि बोध्य भूपादीन् कृत्वा शुद्धिं ततोऽचलत् ॥९॥

તલોદથી ચાલી વડાગામ ડેમાઈમા પહોંચ્યા અહિં તેમણે ઘણાજ જપ તપ કર્યા, અને અનેક રાજાઓને ઉપદેશ દીધો. પછી ઇર્યાપથશુદ્ધિ કરતા કરતા આગળ ચાલ્યા.

मेमव वात्रकं लंघ्य शेवालिं गोधरां गतः ॥ तत्र संबोध्य जीवान् हि मार्गे कुर्वन् प्रभावनाम् ॥

માર્ગમા મેશ્વો અને વાત્રક નદી ઓળગી, અનેક પ્રકારની ધર્મપ્રભાવના કરતા કરતા ભવ્યજીવોને ઉપદેશ દેતા દેતા શેવાલિ તથા ગોધરા નગરમા પહોંચ્યા.

ततोऽचलच्छनैर्लंघ्य महीसागरमाजमाम् । सर्वत्र कारयन् शान्तिं हाललं कामदो गतः ॥११॥

ત્યાથી ધીમેધીમે ચાલી મહીસાગર, આજમા, વગેરે નદિ ઓળંગી સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર શ્રીકુંથુસાગરજી આચાર્ય સર્વત્ર શાંતિ કરતા હાલોલ નગરમાં પહોંચ્યા. ॥૧૨૭॥

तत्र पावागढं यत्र गता मुक्तिं दिगंबराः । लवकुशादिमुख्याश्च श्रीपंचकोटियोगिनः ॥१२॥

ત્યાથી આગળ ચાલી આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજી પાવાગઢ પહોંચ્યા. ત્યાથી લવ, કુશ વગેરે પાચ કરોડ મુનિરાજો મોક્ષ ગયા છે.

चरणपादुकां नत्वा भक्त्या स्तुत्वा पुनः पुनः तत्र पावागढे पूते वर्षायोगो धृतस्तदा ॥१३॥

અત્યંત પવિત્ર એવા પાવાગઢ સિદ્ધક્ષેત્રપર પહોંચી લવકુશની ચરણપાદુકાને ભક્તિપર્વક નમસ્કાર કરી, વારવાર સ્તુતિ કરી અને એજ વખતે આ પવિત્ર ક્ષેત્રપર ચોમાસુ નકિક કર્યું.

आषाढशुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां शुभे दिने ॥ न्यायनीतिदयानिष्ठे राज्ये वृटिशभूपतेः ॥१४॥

पंचषष्ठ्याधिके पूते चतुर्विंशतिके शते ॥ वर्षे वीरप्रभोर्मास स्वर्मोक्षदायिनः सताम् ॥१५॥

व्रतनियमनिष्ठेन गुर्वाज्ञापालकेन च ॥ श्रीनमिसिंधुना सार्द्धं क्षुल्लकेनादिसिंधुना ॥१६॥

स्थित्वा लवकुशादीनां पादमूले शिवप्रदे ॥ सुधर्मोपदेशामृतसारोयं लिखितो मया ॥१७॥

स्वानन्दसौख्यतुष्टेनार्हद्धर्मरसिकेन च । श्रीकुंथुसिंधुना भक्त्याचार्येण कामदेन हि ॥१८॥

પોતાના ચિદાત્મ આત્મસુખમા સતુષ્ટ રહેનાર, સર્વની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર અને ભગવાન્ અરહંતે કહેલ ધર્મનુ રસપાન કરનાર મેં આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજીએ સજ્જન પુરૂષોને સ્વર્ગ, મોક્ષ દેવાવાળો આ સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામનો ગ્રંથ ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીના મોક્ષમા ગયા બાદ ૨૪૬૫ મા વર્ષના અષાઢ સુદ ચૌદસને દિવસે ન્યાય, નીતિ અને દયાની સાથે રાજ્ય કરવાવાળા બ્રીટીશના રાજ્યમા પોતાના ગુરૂની આજ્ઞાને પાલન કરનાર તથા પોતાના વ્રત નિયમમા અત્યત નિષ્ઠ એવા મુનિ શ્રીનમિસાગર સાથે તથા ક્ષુલ્લક આદિસાગરની સાથે શ્રી લવ અને કુશના મોક્ષસુખ દેવાવાળા ચરણકમલોની પાસે બેસીને લખી પૂર્ણ કર્યો છે.

सुधर्मोपदेशामृतसारोऽयं ग्रंथसत्तमः । धर्मोत्तमं दिशन्भव्यान् जीयादाचन्द्रमण्डलम् ॥१९॥

આ સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામનો ઉત્તમ ગ્રથ ભવ્યજીવોને ઉત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ દેતો યાવત્ચન્દ્રદિવાકરૌ ચિરંજીવ રહો.

मुनय कुंदकुंदाद्या कलौ सुधर्मरक्षकाः ॥ कुर्वंतु जगतः शांतिं धर्मवृद्धिं पुनः पुनः ॥२०॥

આચાર્ય શ્રીકુંદકુંદાદિક આ કલિકાલમા શ્રેષ્ઠધર્મની રક્ષા કરવાવાળા છે. એથી એ મુનિરાજ સમારંભમા શાંતિ આપે અને વારવાર ધર્મની વૃદ્ધિ કરે

श्री सुधर्मोपदेशामृतसारः
समाप्तः